Українські військові формування XX століття

Організація, уніформа, символіка

Галицька Армія 1918-1920

Микола Чмир
Євген Пінак
Сергій Музичук

ОДНОСТРІЙ

ЗМІСТ

Створення української держави у Галичині
Галичина і Галицька Армія у визвольних змаганнях
Організація збройних сил ЗУНР (ЗОУНР)
Роди військ та служби
Однострій та знаки розрізнення
- Досвід Українських Січових Стрільців
- На початковому етапі військового будівництва
- Розробка однострою та знаків розрізнення. Допомога з УНР
- Довгоочікуваний розпоряд
- Зміни у знаках розрізнення під час Чортківської офензиви
- У боротьбі за визволення Наддніпрянщини
- Союзники вчорашніх ворогів

Нагороди ЗУНР (ЗОУНР). Пам'ятні відзнаки для колишніх військовиків Галицької Армії
Ветеранські організації вояків Галицької Армії
Опис кольорових ілюстрацій
Додатки
Примітки
Summary
Перелік умовних скорочень

доперва – лише
зглядно, згл. – або
командант – командир
курінь – батальйон, дивізіон
мужва – рядовий склад (калька з німецького "mannschaften")
однострій – уніформа
підстаршини – унтер-офіцери
сотня – рота
старшини – офіцери
степень – військове звання
центиметр, цм. – сантиметр
чета – взвод
XLVI – 46
LXI – 61
LXXIV – 74

Українські військові формування XX століття
Організація, уніформа, символіка

Галицька Армія
1918 - 1920

Микола Чмир Євген Пінак
Сергій Музичук

Рівне
Видавець Олег Зень
2008

УДК 94(477) «1918/1920»
ББК 63.3 (4Укр) 61
Ч 746

Бібліотека журналу «Однострій»
Серія «*Українські військові формування XX століття. Організація, уніформа, символіка*».
Координатор проекту Сергій Музичук

Автори висловлюють щиру подяку
Д.Адаменку, к.і.н.М.Ковальчуку (Київ), М.Кузьмич (Рівне), В.Манзуренку (Львів), О.Мельнику, О.Пересадьку (Київ), д-ру Ю.Сас-Подлуському (Чікаго, США), працівникам Центрального державного архіву вищих органів влади та Управління України, Центрального державного кінофотофоноархіву України, Бібліотеки імені О.Ольжича
за допомогу у підготовці книги.
Автори щиро вдячні П.Матіяшеку за фінансову допомогу в пам'ять його вуйка Петра Стойка (уродженець с. Зелева, тепер Яворівського р-ну Львівської обл.), котрий служив у Янівській бригаді Галицької Армії.

Микола Чмир, Євген Пінак, Сергій Музичук
Ч 746 **Галицька Армія, 1918 - 1920.** - Рівне. - 80 ст. кольорові ілюстрації.

Художник **Богдан Піргач**

ISBN 978-966-2096-19-4

Книгу присвячено одному з найбільш боєздатних українських військових формувань першої половини XX ст. – збройним силам Західно-Української Народної Республіки. Автори висвітлюють бойовий шлях Галицької Армії, її організацію, окремі роди військ та служби. Особливу увагу приділено формі одягу та знакам розрізнення військовиків. Вперше на основі широкого кола джерел докладно розглянуто історію створення й розвитку однострою та знаків розрізнення Галицької Армії в контексті її участі у Визвольних змаганнях.

Видання проілюстровано великою кількістю фотографій, частина з яких досі не публікувалася, малюнками Богдана Піргача, унікальними архівними документами.

Книга розрахована на фахівців-істориків, працівників музеїв, театру та кіно, членів військово-історичних клубів, колекціонерів та всіх, хто цікавиться історією, уніформою та знаками розрізнення збройних сил українських державних утворень 1917-1920 рр.

ISBN 978-966-2096-19-4

УДК 4(477) «1918/1920»
ББК 63.3 (4Укр) 61

© Чмир М., текст, 2008
© Пінак Є., текст, 2008
© Музичук С., текст, 2008
© Піргач Б., ілюстрації, 2008
© Корж Н., Лук'яненко Т., комп'ютерна графіка, 2008

Галичина – це історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір у басейні річок Дністра (верхня та середня течії), Західного Бугу (верхня течія) та Сяну (верхня течія).

Ще у X ст. князь Володимир приєднав ці землі до складу Київської держави. Після її розпаду тут утворилось Галицьке князівство, а згодом – Галицько-Волинська держава. У 1349 р. в Галичині встановили свою владу поляки, які включили її до Польського королівства як окреме "Королівство Русі". У 1370-1386 рр. Галичиною володіла Угорщина, але у 1387 р. її було остаточно приєднано до Польщі. Не пізніше 1432 р. на території Галичини створено т.зв. "Руське воєводство", що складалося з Львівської, Галицької, Перемишльської, Холмської і Сяноцької земель. Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) частина її земель, як етнічно українських (Східна Галичина), так і польських (Західна Галичина з м.Краковом), була включена до складу Австрійської імперії як "Королівство Галичини і Лодомерії". У 1786-1849 рр. до складу провінції входила також Буковина, пізніше виділена в окрему територіальну одиницю.

Саме в Галичині розпочався активний процес українського національного відродження. Революційні події 1848-1849 рр. сприяли подальшому зміцненню національної свідомості галицьких українців. У травні 1848 р. у Львові постала перша українська політична організація – Головна Руська Рада. Її заходами було створено українські загони Національної гвардії та Селянської оборони, а також окремий "Баталіон руських гірських стрільців"[1].

Незважаючи на опір польських кіл, що займали домінуюче становище в Галичині, у другій половині XIX ст. український національний рух продовжував розвиватися. Перед Першою світовою війною існував ряд українських воєнізованих організацій: "Січові Стрільці I", "Січові Стрільці II", "Стрілецький Курінь" при товаристві "Сокіл". Члени цих організацій склали ядро Українського Легіону (відомого також, як Легіон Українських Січових Стрільців (УСС)) – військового формування, утвореного у складі Австро-Угорської Імператорської і Королівської армії у 1914 р. Спочатку Український Легіон складався з двох куренів та одного півкуреня, а згодом (за наказом Верховного командування від 9 серпня 1915 р.) було створено 1-й полк Українських Січових Стрільців[2]. На листопад 1918 р. полк УСС знаходився на Буковині. Хоча легіон чисельно був порівняно невеликим (він ніколи не мав у бойовому складі більше 10 сотень), з його лав вийшло багато національно свідомих командирів, які добре прислужились Україні у визвольних змаганнях: Д.Вітовський, А.Мельник, Р.Сушко, О.Микитка, Г.Коссак, І.Рогульський, Ф.Черник, Д.Паліїв та ін.[3]

На осінь 1918 р. стало остаточно зрозуміло, що в Першій світовій війні Австро-Угорщина зазнає поразки і серед найближчих перспектив є її розпад. 18 жовтня 1918 р. у Львові зібралися українці – депутати обох палат імперського парламенту від Галичини та Буковини. На цих зборах було створено Українську Національну Раду на чолі з Є.Петрушевичем, що взяла на себе обов'язок реалізувати право українського народу на самовизначення. "Прокламацією Української Національної Ради", опублікованою 19 жовтня 1918 р., проголошувалося створення української держави на території, заселеній українцями, що входила до складу Австро-Угорської імперії[4]. Ця прокламація мала декларативний характер, для впровадження рішення про створення української держави в життя належало ще "поробити приготовні заходи".

Поки українські парламентарії плекали сподівання отримати державність "законним" шляхом з рук Відня, поляки створили 28 жовтня 1918 р. у Кракові Польську Ліквідаційну Комісію. 1 листопада 1918 р. ця комісія мала перебрати владу на території Галичини від австрійської адміністрації і передати її польському уряду у Варшаві. Австрійський уряд зайняв відверто пропольську позицію, а намісник Галичини граф К.Гуйн на зустрічі з представниками Української Національної Ради заявив, що край залишатиметься під управлінням Австрії аж до рішення світового Конгресу[5].

Ще з вересня 1918 р. у Львові існувала українська військова організація, яка, за різними даними, мала назву "Генеральний військовий комісаріат" або "Центральний військовий комітет". На кінець жовтня 1918 р. під її проводом у Львові перебувало 60 старшин і 2400 стрільців[6]. Очолював Центральний військовий комітет сотник Д.Вітовський. На спільній нараді українського політичного та військового керівництва, що відбулася після зустрічі з намісником, було вирішено захопити владу до прибуття Польської Ліквідаційної Комісії. Це завдання було покладено на Центральний військовий комітет, реорганізований в Українську Генеральну Команду[7]. Вранці 1 листопада 1918 р. українські вояки взяли під контроль найважливіші об'єкти Львова, над ратушею був піднятий національний прапор. Ця подія увійшла до історії під назвою Листопадовий Чин (Листопадовий Зрив). За подібним сценарієм відбулося захоплення влади в інших містах і селах Галичини. Спроби опору з боку

поляків, що мали місце в окремих населених пунктах, вдалося придушити. 9 листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради було сформовано уряд під назвою "Тимчасовий Державний Секретаріят Західноукраїнської Держави", до складу якого увійшов як Секретар військових справ отаман Д.Вітовський[8]. 13 листопада Українська Національна Рада ухвалила "Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії", яким визначила нову назву держави – "Західно-Українська Народня Республика" (так у тексті), її кордони, встановила Герб ("Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону"), Державний прапор ("синьо-жовтий") та Державну печатку (із зображенням герба та написом "Західно-Українська Народня Республика" довкола нього). До часу скликання Установчих Зборів ЗУНР вся влада мала належати Українській Національній Раді та Державному Секретаріату[9].

Євген Петрушевич – Президент Української Національної Ради, Диктатор ЗОУНР.

Галичина і Галицька Армія у визвольних змаганнях

Дмитро Вітовський – перший Державний секретар військових справ (військовий міністр) ЗУНР.

Листопадовий Зрив став неприємною несподіванкою для поляків, що розглядали Галичину як невід'ємну частину Польської держави. Проти української влади у Львові вже 1 листопада 1918 р. виступили польські підпільні збройні загони, очолювані капітаном Ч.Мончинським. Новостворений польський уряд вислав із Кракова на допомогу львівським повстанцям загони під командуванням майора Ю.Стахевича. Так почалась українсько-польська війна 1918-1919 рр.[10]

Начальна Команда Військ Польських (НКВП) у Львові мала підтримку найширших верств польського населення. Переформувавши групи бойовиків у регулярні підрозділи, спираючись на перевагу в живій силі та озброєнні, НКВП почала дії, спрямовані на витіснення українських військ з міста. Великою стратегічною невдачею українців стала втрата 11 листопада 1918 р. Перемишля, через який польське командування згодом здійснювало відправку військ до Львова. У середині листопада 1918 р. до галицької столиці пробилися додаткові відділи з Кракова під командуванням підполковника М.Карашевича-Токаржевського та генерала Б.Роя. Наказний отаман полковник Г.Стефанів, з огляду на загрозливе становище, домігся санкції на евакуацію. В ніч з 21 на 22 листопада 1918 р. українські війська залишили місто[11].

Полковник Гнат Стефанів - наказний отаман (командуючий) українських військ з 9 листопада по 9 грудня 1918 р.

Поступово воєнні дії перенеслись на інші місцевості Галичини та Волині. У першій половині грудня 1918 р. утворився українсько-польський фронт, який проходив від Карпат та Хирова до Львова і тягнувся далі через Любачів, Раву-Руську, Белз до Ярослава. З 10 грудня 1918 р. і до середини січня 1919 р. тривали широкомасштабні воєнні дії, під час яких українське командування здійснило дві спроби визволити Львів. Проте обидві сторони не досягли вагомих успіхів. Українські війська нараховували у той час бл. 30 тис. чол.[12]

На початку лютого 1919 р. командування Галицької Армії, провівши реорганізацію військ і довівши чисельність фронтових частин до бл. 55-60 тис. чол.[13], вирішило провести третю операцію з визволення столиці ЗОУНР[14]. Стратегічний план Начальної Команди Галицької Армії (НКГА)

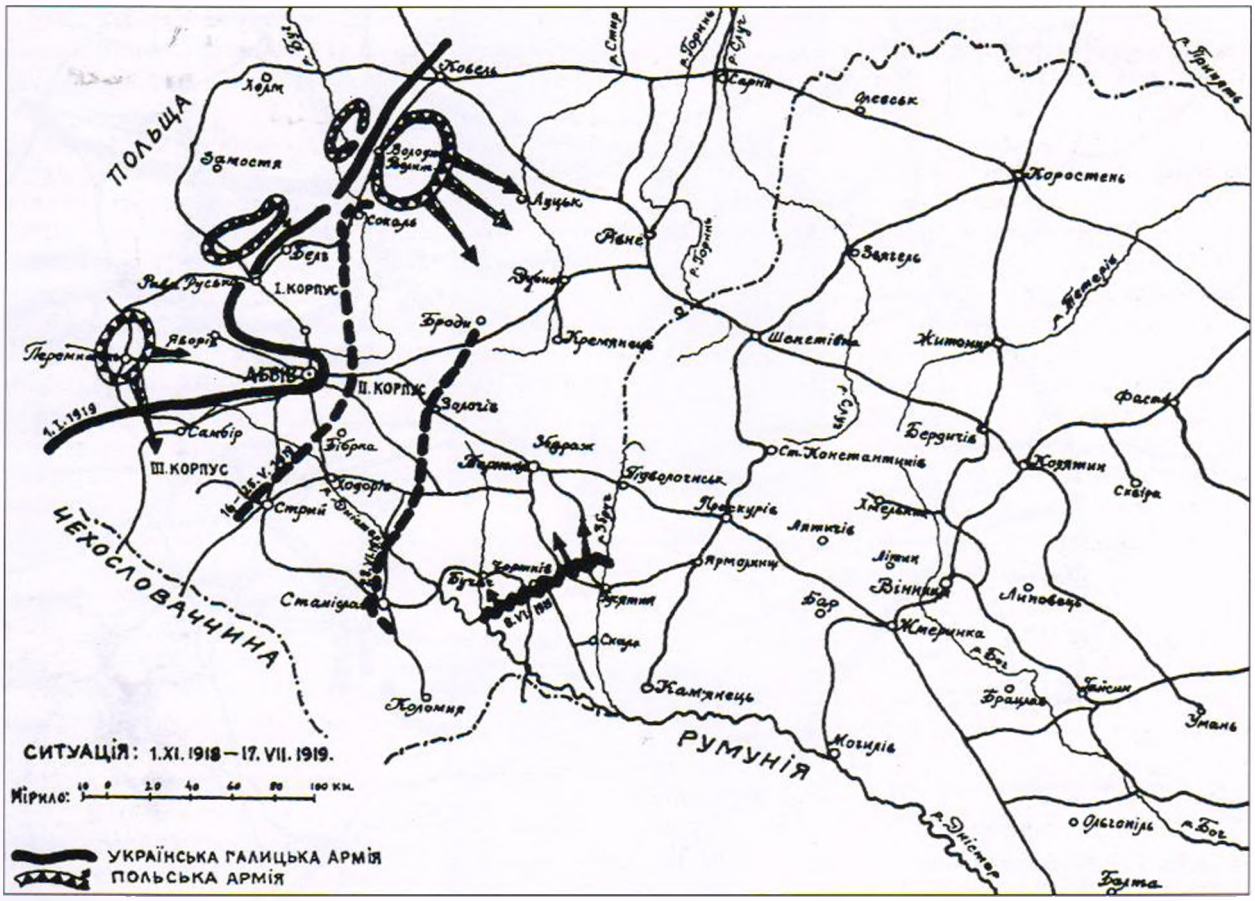

Бойові дії в Західній Україні у листопаді 1918 – липні 1919 р.

Генерал Михайло Омелянович-Павленко – Командуючий Галицькою Армією у грудні 1918-травні 1919 р.

передбачав кілька етапів наступу: на першому III Галицький корпус (командир – полковник Г.Коссак) мав оволодіти залізничною лінією Львів – Перемишль, потім II Галицький корпус (командир – полковник М.Тарнавський) повинен був визволити Львів. На завершення операції українські війська мали б здобути Перемишль і вийти на лінію р.Сян. Так звана "Вовчухівська офензива" розпочалась 16 лютого 1919 р. обстрілом польських передових позицій по лінії Судова Вишня – Городок і у Львові. 19 лютого українські частини перейшли в наступ під Бондарівкою, Малим Любенем, Дубовою Долиною і Вовчухами. Долаючи запеклий опір противника, III Галицький корпус вийшов впритул до залізниці Львів – Перемишль. Таким чином, першу частину оперативного плану, яка передбачала оточення Львова, було практично виконано. Проте успішний початок операції був зупинений на вимогу Найвищої Ради держав Антанти, яка вислала до Львова місію на чолі з генералом Бертелемі для переговорів з урядом ЗОУНР. Члени цієї делегації почали вимагати від командування Галицької Армії припинити наступ і укласти перемир'я на фронті. Виступаючи за справедливе і мирне вирішення конфлікту, українська сторона погодилась на укладення перемир'я, яке вступило в силу 25 лютого 1919 р. Однак умови вирішення українсько-польського конфлікту, запропоновані місією Бертелемі, аж ніяк не влаштовували українців і вже 2 березня воєнні дії відновилися. 7 березня 1919 р. українські війська продовжили розпочатий в середині лютого наступ. В ході кровопролитних боїв вони розбили групу генерала Бекера в районі Вовчухів, що відкрило шлях на Перемишль. Але в цій ситуації НКГА припустилася тактичної

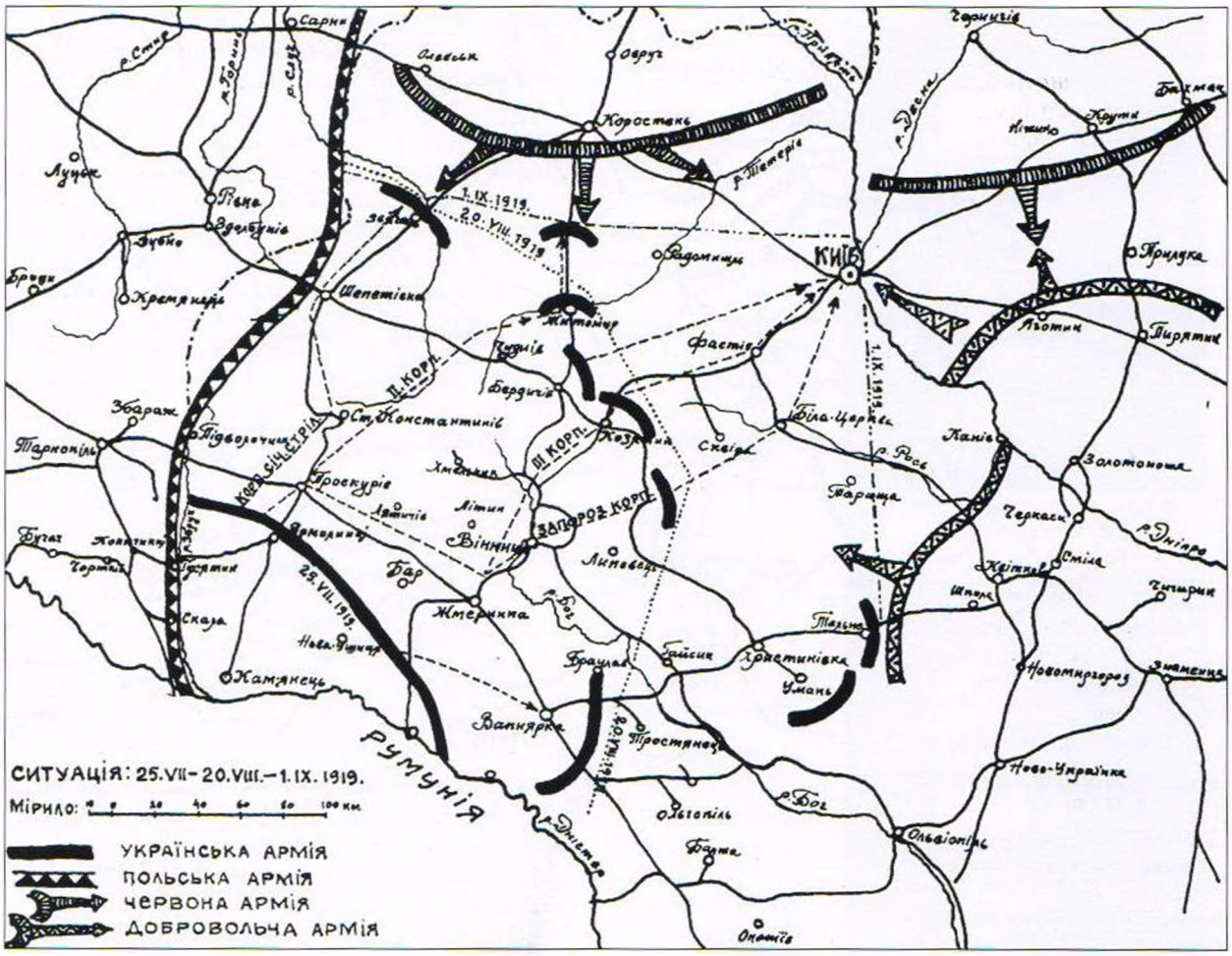

Бойові дії у липні - серпні 1919 р.

помилки: замість того, щоб розширити пролом у польській обороні і продовжити наступ на Перемишль, було наказано розгорнути бойові дії у напрямку на Городок і далі на Львів. 9-11 березня 1919 р. українські війська вели тяжкі бої за Городок. В цей час польське командування, яке стягнуло в район бойових дій значні підкріплення (група генерала Александровича), зосередило велику ударну групу в районі Судової Вишні і 15 березня 1919 р. розпочало контрнаступ. Виснажені українські війська змушені були відступати і за три дні поляки завершили операцію по деблокуванню Львова[15].

У травні 1919 до ЗОУНР прибула нова міжсоюзна комісія під керівництвом південноафриканського генерала Л.Боти, яка запропонувала нові умови примирення ворогуючих сторін. Ці умови були відкинуті вже польською стороною, яка, посиливши частини на сході за рахунок сформованої у Франції армії генерала Ю.Галлера, 15 травня розпочала наступ на всьому фронті. Під тиском переважаючих сил противника Галицька Армія була змушена відходити на схід. Частина військ III Галицького корпусу була відрізана від головних сил і відступила у Закарпаття, де була інтернована чехословаками. На додаток до цього, наприкінці травня 1919 р. румунські війська разом із польською дивізією генерала Л.Желіговського захопили Покуття з Коломиєю та Снятином, створюючи загрозу Галицькій Армії ще й з півдня.

На початок червня 1919 р. уряд ЗОУНР контролював територію між лінією Устечко–Ягольниця на заході, р. Збруч на сході, р. Дністер на півдні та лінією південніше Чорткова через Чорнокінці на півночі – всього 1,5 тис. км^2. Але ще не все було втрачено. Завдяки форсованому відступу Галицькій Армії, яка нараховувала на той час бл. 35-40 тис. чол. (з них бл. 25 тис. у бойових частинах)[16], вдалося відірватися від польських військ, що дало можливість для перепочинку. Не дивлячись на скрутне становище, в якому опинилася армія, наступив моральний перелом у кращий бік – все ще залишалася надія на справедливе вирішення галицького питання на Паризькій мирній конференції[17].

Під керівництвом Начального Вожда Військ генерала О.Грекова було розроблено план наступальної операції у напрямку Чортків – Львів, що увійшла до історії як "Чортківська офензива". Її початком став бій за Ямпільницю 7 червня 1919 р., а вже увечері наступного дня дві бригади II Галицького корпусу зайняли Чортків. Долаючи опір противника, українські війська визволили Бучач, 12 червня – Струсів, 14 червня – Підгайці, а 15 червня – Тернопіль, чим завершили перший етап операції. Другий етап наступу Галицької Армії, кінцевою метою якого було здобуття Львова, розпочався 20 червня 1919 р. боями за Бережани, які були здобуті наступного дня. Розвиваючи початковий успіх, українські війська оволоділи Золочевим (22 червня), Рогатином і Бурштином (23 червня), Ожидовом (24 червня) і вийшли на лінію Дністер – Гнила Липа – Перемишляни – Підкамінь. За таких умов НКГА відмовилася від дотримання умов перемир'я, укладеного з представниками Польщі делегацією Української Народної Республіки (УНР) на чолі з отаманом (генералом) С.Дельвігом, і вирішило продовжувати бойові дії. Однак галицькі частини відчували постійну нестачу зброї, боєприпасів та військового спорядження. Так, із понад 90 тис. добровольців, які зголосились до лав армії під час Чортківської офензиви, через брак зброї було прийнято тільки 15 тис. чол., решту відправлено по домівках[18]. Сподіватися ж на допомогу від Армії УНР було нереально, бо остання сама вела виснажливі бої з радянськими військами і перебувала в дуже скрутному становищі.

Генерал Олександр Греков – Начальний Вожд Військ у червні-липні 1919 р.

Генерал Мирон Тарнавський – Начальний Вожд Військ у липні-листопаді 1919 р.

Тим часом польське командування почало поспішно стягувати в район Львова всі наявні резерви і 28 червня 1919 р. 40-тисячна польська армія перейшла в контрнаступ на фронті від Бродів до Коломиї. Українські війська чинили героїчний опір полякам, але під натиском численнішого і краще забезпеченого противника були змушені відступати на схід. 16-17 липня 1919 р. Галицька Армія перейшла р. Збруч, залишивши Галичину.

Таким чином, в середині липня 1919 р. відбулося об'єднання збройних сил УНР та ЗОУНР для подальшої спільної боротьби. Головним завданням українських армій було звільнення території Наддніпрянської України і вже потім розв'язання проблеми Галичини. Однак загальна військово-політична ситуація, зокрема, майже повна ізоляція України на міжнародній арені, суперечності між керівництвом ЗОУНР та УНР, робили його розв'язання вельми проблематичним[19].

На середину липня 1919 р. Армія УНР складалася з кількох груп та окремих дивізій, її бойовий склад нараховував 15 тис. багнетів і шабель при загальній чисельності 40 тис. чол. Галицька Армія складалася з трьох корпусів, до яких входили 14 піхотних бригад, 1 кінна бригада та тилові частини з бойовим складом в 45 тис. багнетів і 2700 шабель при загальній чисельності бл. 85 тис. чол.[20] (за даними М.Кротофіла – 50-60 тис.)[21]. На озброєнні обох армій перебувало 335 гармат, 1079 кулеметів та 37649 рушниць[22].

План бойової операції з визволення Правобережної України, розроблений Штабом Дієвої Армії УНР (ШДА) і затверджений окремою директивою, являв собою результат компромісу між галицьким та наддніпрянським військовим керівництвом[23]. Наступ, початок якого призначався на 2 серпня 1919 р., мав провадитися двома армійськими групами у двох оперативних напрямах – на Київ і Одесу, при забезпеченні лівого флангу третьою групою. Умови для наступу були сприятливі – в тилу 12-ї радянської армії, що протистояла українським військам, успішно діяли повстанські загони Зеленого, Чучупаки, Ангела, Соколовського, на сході України наступали частини російських антибільшовицьких Збройних Сил Півдня Росії.

Втім, виконати вимоги директиви ШДА у частині, що визначала початок наступу 2 серпня 1919 р., не вдалося, оскільки частини Галицької Армії на той час ще не були готові до наступу. Крім

Важка батарея сотника Г.Сенечка під Хировом.

того, НКГА виступила з вимогою створення єдиного штабу, в якому б порівну були представлені наддніпрянці та галичани. С.Петлюра мусив поступитися і 11 серпня 1919 р. було утворено Штаб Головного Отамана (ШГО) на чолі з отаманом М.Юнаковим (Армія УНР), квартирмейстером (начальником оперативного відділу) став генерал-четар В.Курманович (Галицька Армія). Про це було оголошено у Наказі Військам від 13 серпня 1919 р. ч. 123[24].

12 серпня 1919 р. об'єднані українські армії розпочали наступ на Київ силами трьох груп — Східної (Армія УНР без групи Січових Стрільців та Запорозької групи, посилена 1-ю та 11-ю бригадами Галицької Армії) під командуванням отамана В.Тютюнника, Середньої (I та III Галицькі корпуси, Запорозька група Армії УНР) під командуванням генерал-четара А.Кравса та Західної (II Галицький корпус та група Січових Стрільців Армії УНР), якою командував полковник А.Вольф. Остання прикривала лівий фланг Середньої групи, що безпосередньо вела наступ на Київ[25].

Серпневий наступ українських військ розвивався успішно. Так, 13 та 14 серпня були зайняті Остропіль та Старокостянтинів, 17 серпня захоплено Шепетівку, 19 серпня III Галицький корпус увійшов до Козятина. Того ж дня війська Ю.Тютюнника зайняли Умань і Христинівку, 21 серпня I Галицький корпус взяв Бердичів. На сході червоних тіснили частини Збройних Сил Півдня Росії, тож 16 серпня 1919 р. почалася евакуація Києва. Скрутне становище Червоної армії використало українське командування, намагаючись продовжувати наступ на всіх фронтах з метою визволення столиці УНР. 24 серпня 1919 р. українські війська зайняли Фастів, Васильків та Білу Церкву, окремі частини впритул наблизилися до районів дій Збройних Сил Півдня Росії[26].

30 серпня 1919 р. до Києва увійшли частини Галицької Армії і 31 серпня рушили колоною через місто. Одночасно до української столиці вступили частини Збройних Сил Півдня Росії. До масштабних сутичок не дійшло, оскільки українські війська одержали від свого командування наказ не вступати в бій. Результатом конфлікту, що виник, стало підписання договору між генерал-четарем А.Кравсом і командувачем Київської групи Збройних Сил Півдня Росії генерал-лейтенантом Н.Бредовим. За цим договором, підписаним А.Кравсом від імені Галицької Армії (генерал Н.Бредов від переговорів з "армією Петлюри" категорично відмовився) її частини мали залишити Київ, що й було зроблено[27].

Таким чином, політичної мети спільного походу Армії УНР і Галицької Армії досягти не вдалося.

Ігнорування головнокомандувачем Збройних Сил Півдня Росії генерал-лейтенантом А.Денікіним самого існування української держави не могло не призвести до збройного конфлікту. Після декількох сутичок, 24 вересня 1919 р. Збройним Силам Півдня Росії було офіційно оголошено війну. До 10 жовтня 1919 р. бої точилися з перемінним успіхом для обох

сторін, але після 10 жовтня настає перелом і на 15 жовтня 1919 р. перемога на всьому фронті була за Збройними Силами Півдня Росії. В обох українських арміях лютував тиф[28]. В умовах міжнародної ізоляції допомоги чекати було нізвідкіль[29].

Повному розвалу фронту сприяли сепаратні переговори командування Галицької Армії з росіянами. Відповідно до угоди, підписаної 6 листопада 1919 р., Галицька Армія у повному складі (бл. 50 тис. чол., з них лише бл. 14 тис. у бойових частинах)[30] переходить на бік Збройних Сил Півдня Росії в розпорядження їх головнокомандувача (через командувача військами Новоросійської області). У той же час вона не могла бути використана для боротьби з Армією УНР. Галицький уряд переходив "під опіку" російського командування і мав виїхати до Одеси[31].

Хоча уряди УНР і ЗОУНР визнали цей договір недійсним, та захоплення росіянами Жмеринки (10 листопада) та Могилева-Подільського (14 листопада) змусило НКГА поновити угоду з А.Денікіним. Військовий союз з росіянами тривав недовго. Наприкінці грудня 1919 р. війська Збройних Сил Півдня Росії під ударами Червоної Армії відступили на південь. На початку січня 1920 р. радянські війська підійшли в район розташування галицьких частин. Єдиним виходом для Української Галицької Армії стала військова угода з більшовиками, укладена в лютому 1920 р. На 15 березня 1920 р. Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА) нараховувала 18 тис. чол. (з них лише бл. 4,5 тис. чол. у бойовому складі). Радянська влада галичанам не довіряла, розділивши окремі бригади ЧУГА між різними радянськими з'єднаннями. Як виявилося, підозри були небезпідставними – в кінці березня 1920 р. у середовищі старшин ЧУГА почала визрівати думка про розрив союзу з Червоною Армією. Першим повстав 6 квітня 1920 р. 3-й Галицький Червоний Кінний Полк. Після початку 24 квітня 1920 р. спільного наступу Війська Польського та Армії УНР 2-а та 3-я бригади ЧУГА залишили фронт і були інтерновані поляками. 1-а Галицька Червона Бригада УСС була розбита під Козятином, лише окремим її підрозділам вдалося з'єднатися з Армією УНР. Так припинила своє існування Галицька Армія[32].

Галицькі частини, що потрапили у полон до поляків, були роззброєні, стрільці відпущені, а старшини інтерновані у таборі Тухолі на Поморї. У свою чергу більшовики розстріляли або відправили в табори багато вояків ЧУГА, які залишились на радянській території (наприклад, із 300 старшин, яких було відправлено до табору в Кожухові під Москвою, майже ніхто не вцілів)[33].

До кінця Польсько-Радянської війни галичани продовжували воювати і в Армії УНР (переважно у 5-й Херсонській дивізії), і в Червоній Армії (де у 1921 р. з галичан навіть створили окрему бригаду), але це була вже інша історія[34].

Організація збройних сил ЗУНР (ЗОУНР)

Перші збройні формування галицьких українців створювались на базі запасних частин колишньої Австро-Угорської армії, яких, однак, на території Галичини було дуже мало.

Одним з перших кроків Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС) було оголошення 13 листопада 1918 р. про демобілізацію всіх органів військового управління, військових частин, установ та закладів колишньої австро-угорської монархії на території ЗУНР. Їх майно відтепер ставало власністю республіки і передавалося українським окружним командам[35]. Того ж дня затверджено військову організацію ЗУНР, за якою територія держави ділилася на військові області у складі 12 військових округів, що охоплювали територію кількох повітів: область Львів (округи Львів, Перемишль, Рава Руська, Самбір), область Станіславів (округи Станіславів, Стрий, Коломия, Чернівці), область Тернопіль (округи Тернопіль, Золочів, Чортків, Бережани). До створення обласних команд окружні команди підлягали безпосередньо ДСВС[36]. Нарешті, було оголошено часткову мобілізацію всіх військовозобов'язаних громадян ЗУНР "української народности"[37]. Вищим органом військового управління була Українська Генеральна Команда ЗУНР, 8 листопада 1918 р. перейменована на Начальну Команду Українського Війська (НКУВ). З 5 по 9 листопада 1918 р. на чолі цього органу стояв генеральний отаман[38] Г.Коссак, з 9 листопада – наказний отаман полковник Г.Стефанів.

Після втрати Львова, під керівництвом повітових військових команд, а також з власної ініціативи окремих військовиків, створюються по суті напівпартизанські бойові підрозділи, що отримували назви за місцями формування або за прізвищами командирів[39].

Першими утворилися групи "Схід" (на схід від Львова) і "Старе село" (на південь від міста). З

підрозділів, які діяли проти польських відділів, що намагалися зі Львова прорватися у північну частину Галичини, сформовано групу "Північ". До неї входили підрозділи, з яких було сформовано Сокальську, Белзьку, Угнівську та Равську підгрупи. Поблизу Перемишля створено групу "Південь", до якої входили практично самостійні бойові групи "Щирець", "Наварія", "Рудки", "Крукеничі", "Хирів", "Лютовиська", "Карпатська", "Глибока".

До керівництва збройними силами уряд ЗУНР запросив наддніпрянських старшин – генерального хорунжого М.Омеляновича-Павленка і полковника Є.Мишковського, які 9 грудня 1918 р. обійняли посади командуючого військами і начальника штабу відповідно[10]. На 11 грудня 1918 р., згідно доповіді Начальної Команди Українського Війська ч.246, збройні сили ЗУНР складалися з чотирьох груп: Північної групи (3-4 тис. багнетів) полковника Захар'їна; групи Схід (3 тис. багнетів, 18 гармат) отамана О.Букшованого; групи отамана Микитки (1 тис. багнетів, 8 гармат) та групи "Південна" (4 тис. багнетів, 20 гармат) полковника Г.Коссака[41]. При цьому в Північні групі лише 1 тис. чол. мала рушниці. Кінноти та інженерних частин не існувало, обозні частини були слабко організовані[42].

В цих складних обставинах нове командування вирішило провести реорганізацію війська для уодноманітнення його структури і, таким чином, підвищення ефективності дій. Зауважимо, що на організацію збройних сил ЗУНР впливали дві протилежні течії. Представники одної з них, вказуючи на зміну умов ведення бойових дій у порівнянні із Першою світовою війною, намагались створити більш гнучкі та мобільні організаційні структури. Друга ж течія намагалась повернутись до "перевіреної" старої схеми: "корпус-дивізія-бригада-полк"[43].

Наказом військам Західно Української Народної Республіки від 12 грудня 1918 р. ч. 1 фронтові загони і відділи (крім полку УСС, організація якого залишалася без змін) реорганізовувалися в окремі курені згідно штату, що додавався. Курінь мав складатися зі штабу та піхотних (4 сотні з двома кулеметами кожна, команда піших розвідників, команда зв'язку, обозна команда, кулеметна та запасна сотні); кінних (команда кінних розвідників); артилерійських (легка (4 гармати) батарея, гаубична (2 гармати) півбатарея) та інженерних (саперна півсотня, команда підривників) підрозділів. Одночасно наказувалося приступити до реорганізації штабів груп відповідно до тимчасового штату управління бригади (спочатку лише в групах Схід і Південній)[44]. Реорганізація штабів груп мала бути закінчена до вечора 16 грудня, а реорганізація піхоти і артилерії в куренях – до вечора 18 грудня 1918 р.

Полковник Євген Мишковський – розробник організаційної структури Галицької Армії (у однострої збройних сил Української Держави).

Незважаючи на наведення певного ладу в організації частин та підрозділів, ця реорганізація не була доведена до кінця, оскільки не існувало потрібної кількості як зброї, так

Рій добровольців, що брали участь у листопадових подіях 1918 р. у Самборі.

Команда залізничного вокзалу в Ходорові, 1919 р.

і кваліфікованих старшин. Згідно доповіді командуючого військами ЗУНР головнокомандуючому Холмсько-Галицьким фронтом від 31 грудня 1918 р. ч. 1182, на той час НКУВ мала в своєму розпорядженні полк УСС (3 курені), 25 окремих куренів зі 192 кулеметами, 12 легких 8-см батарей по чотири гармати, 13 гаубичних 10-см батарей по чотири гармати, команди кінних розвідників, а також загін літаків (9 літальних апаратів)[45].

У період відносного затишшя, що тривав з 15 січня до середини лютого 1919 р. збройні сили ЗУНР (ЗОУНР) зазнали чергової реорганізації. Її "рушійною силою" був полковник Є.Мишковський[46]. Незважаючи на те, що його погляди не були зустрінуті приязно, впроваджена ним організація проіснувала майже до самого кінця Галицької Армії.

Отже, відповідно до наказу Військам Української Народної Республіки (далі – наказ Військам УНР) від 27 січня 1919 р. ч. 9, групи було переформовано в бригади у складі управління, чотирьох піших куренів, артилерійського полку (4 батареї), кінної сотні, технічного півкуреня та бригадного обозу. Виняток становила лише 1-а бригада Українських Січових Стрільців, що мала складатися з двох полків – 1-го полку УСС і 2-го Станіславського полку[47]. Курені належало формувати за Тимчасовим штатом 3-х курінного пішого полку під час війни, затвердженим виконуючим обов'язки Військового міністра УНР 31 грудня 1918 р. (з деякими змінами)[48]. Крім 1-ї бригади УСС утворювалися ще вісім бригад: 2-а Коломийська, 3-я Бережанська, 4-а Золочівська, 5-а Сокальська, 6-а Равська, 7-а Стрийська[49], 8-а Самбірська, 9-а Тернопільська. У складі армії існували також сформований з наддніпрянських українців Окремий загін отамана Долуда[50] (1-й та 2-й зведені курені) та Окремий загін поручника Фараньовського (3-й зведений курінь[51]). Артилерію було зведено у 9 гарматних полків, що придавалися бригадам і мали їх номери, 1 гаубичний полк, окремий гарматний дивізіон та окрему гарматну батарею (останні придавалися окремим загонам Долуда і Фараньовського відповідно)[52].

Майже одночасно із внутрішньою реорганізацією збройні сили ЗОУНР отримали нову назву. 23 січня 1919 р. начальник Генерального штабу УНР видав наказ, за яким війська Дієвої Армії УНР було поділено на Південно-Східну групу, Правобережний та Східний фронти. При цьому до складу Правобережного фронту включалися війська полковника В.Оскілка (на правах командира окремого корпусу) і отамана[53] М.Омеляновича-Павленка (на правах командуючого армією). Цей наказ був оголошений

наказом командуючого Правобережним фронтом від 24 січня 1919р. ч. 64/оп, який у свою чергу було оголошено наказом Військам УНР від 28 січня 1919 р. ч. 10. В останньому зазначалося: "По наказу Головнокомандующого наша армія повинна називатись Галицькою Армією"[54]. Відповідно, з 2 лютого 1919 р. вищий орган управління збройними силами ЗОУНР став називатися "Начальна Команда Галицької Армії" (НКГА)[55].

З 19 лютого 1919 р. група "Північ" отримала назву "Перший галицький корпус", група полковника Тарнавського (групи "Схід", "Старе село" і "Наварія") - "Другий галицький корпус", група "Південь" – "Третій галицький корпус"[56].

Отже, з середини лютого 1919 р. існують три корпуси[57]: І Галицький корпус (тримав фронт у північній частині Галичини) мав 5-у, 6-у, 9-у та 10-у бригади, ІІ Галицький корпус (займався безпосередньою облогою Львова і тому часто називався "осадним") – 1-у, 2-у, 3-ю та 4-у бригади[58], ІІІ Галицький корпус (діяв у південній Галичині) – 7-у та 8-у бригади. Окремий загін отамана Долуда, а пізніше ще й створену з підрозділів, що діяли в Карпатах, 1-у Гірську бригаду.

Слід додати, що "ідеальна" схема організації, яка досить часто зустрічається в різних джерелах і яка, можливо, планувалася НКГА – три корпуси по чотири бригади з чотирьох куренів – насправді не існувала. Бригади на загал мали 3-5 куренів піхоти, 1 сотню кінноти та 2-6 батарей артилерії, однак 7-а бригада мала аж 7 куренів, а 8-а бригада взагалі була справжнім "гігантом" – на початку квітня 1919 р. до її складу входили три групи, які разом нараховували аж 19 куренів піхоти та 52 гармати. Така чисельність означає, що 8-а бригада була сильнішою за весь І Галицький корпус (на той час він мав лише 15 куренів піхоти та 41 гармату), що є організаційним нонсенсом. Однак цей дивний стан речей так і не було виправлено до того часу, коли майже розбита під час травневого наступу поляків бригада була розділена на дві: власне 8-у та новостворену 11-у Стрийську[59].

Навесні 1919 в Галицькій Армії перемогла ідея повернення до "австрійської" моделі організації. Заступник Державного Секретаря Військових Справ полковник Г.Ціріц запропонував створити дивізії, що мали складатись із двох бригад по два піхотні полки з трьох куренів. Однак цей план так і не було повністю виконано, тож до реорганізації ЧУГА у 1920 р. в армії одночасно існувало два типи бригад. Полкову організацію мали чотири бригади: 1-а (1 та 2 полки), 3-я (5 та 6 полки), 4-а (6 та 7 полки) та 7-а (13 та 14 полки).

Травнева поразка Галицької Армії чітко показала необхідність максимального напруження усіх сил ЗОУНР для боротьби за своє існування. У кінці травня 1919 р. командування Галицькою Армією обійняв Начальний Вожд Військ генерал-четар О.Греков, штаб очолив підполковник К. Стіпсич де Тернова. "Класичну" парламентську республіку було замінено на диктатуру – 9 червня 1919 р. з огляду на "вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчині" всю повноту військової і цивільної державної влади було передано президенту Української Національної Ради Є.Петрушевичу, який став Диктатором ЗОУНР[60].

Змушені були відійти від "класичної" організації і військові. Українське командування вирішило скасувати поділ на фронт, підпорядкований НКГА, і тил, підпорядкований ДСВС, та підпорядкувати як фронт, так і тил НКГА.

Начальна Команда Галицької Армії. Ходорів, березень 1919 р. У першому ряду по центру (п'ятий та шостий зліва) сидять командуючий Галицькою Армією отаман Михайло Омелянович-Павленко та начальник Штабу Галицької Армії полковник Віктор Курманович.

Відповідно до розпоряду НКГА від 14 червня 1919 р. ч.оп.3135, вся територія, яку контролював уряд ЗОУНР, була розділена на "запілле" (повіти Чортків, Гусятин, Борщів та Заліщики) та етапну область ("Етап"), яка охоплювала район між запіллям та фронтом[61].

Запілля (тобто тил) визначалося як головна база для призову та підготовки поповнень, а також головне джерело постачання армії. На чолі запілля мав стояти "комендант" (командир) на правах командира "самостійного" (окремого) корпусу, якому підлягали армійський та корпусні вишколи, старшинські школи та школа підстаршин. Командир запілля мав забезпечувати формування двох нових корпусів – IV (12-а, 13-а, 15-а, 16-а бригади) та V (17-а, 18-а, 19-а, 20-а бригади). За Збручем новосформовані корпуси та бригади було швидко розформовано через нестачу зброї та людей, і лише 18-а та 21-а бригади проіснували у складі II Галицького корпусу до серпня 1919 р. Крім того, на фронті з 8-ї бригади було виділено 11-у, а з частин групи "Нижнів" сформовано 14-у бригаду[62], яку іноді називають Станіславською[63].

Серед обов'язків командира Етапу Армії (на правах командира неокремого корпусу) було створення корпусних етапних районів, проведення рекрутації в етапній області, управління польовою сторожею, збирання зброї та боєприпасів, організація місцевої поліційної служби, висилка полонених до табору в Копичинцях, нагляд за санітарною службою і т.п.[64]

Об'єднання українських армій у липні 1919 р. вимагало уточнення прав і обов'язків вищих органів військового управління або навіть реорганізацію вищого командування. Законом від 19 липня 1919 р. (оголошений наказом Головної Управи Війська УНР від 22 липня 1919 р. ч. 82) було скасовано посаду Наказного Отамана[65], командування Армією УНР і виконання обов'язків Командуючого армією прийняв на себе Головний Отаман Війська УНР С.Петлюра на правах Верховного Головнокомандуючого, зазначених у статтях 17-30 "Положення про полевое управление войск" 1914 р. Штаб Дієвої Армії мав бути організований за штатами ч. 13, доданими до статті 422 зазначеного положення (з деяким зменшенням кількості старшин), для координації діяльності фронту й тилу утворювалася Військова Рада на чолі з Головним Отаманом[66]. У наказі Головної Команди Військ УНР від 22 липня 1919 р. ч. 91 скасування посади Наказного Отамана пояснювалася саме з'єднанням Галицької Армії з Наддніпрянською[67].

Очевидно, в такий спосіб Головний Отаман С.Петлюра мав намір підпорядкувати собі обидві

Група старшин 5-ї Сокальської бригади. У центрі командир бригади сотник В.Коссар.

українські армії. Проте успішна реалізація цього наміру з самого початку була під питанням – 20 липня 1919 р. з метою "остаточного вияснення прав і обовязків Начальної Команди Галицької Армії" Диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич підписав постанову ч.551 (оголошена Наказом Військам від 21 липня 1919 р. ч. 114). Відповідно до зазначеної постанови Диктатору підлягала "вся уоружена сила, від Вожда аж до останього стрільця". НКГА визначалася як найвища військова команда, що цілковито самостійно проводить військові операції, при цьому попередньо погоджуючи дії, що можуть вплинути на внутрішню чи зовнішню політику або змінити її, з Диктатором. Так само з Диктатором необхідно було погоджувати питання, пов'язані з формуванням нових тактичних одиниць. При цьому НКГА отримала право заміщувати командні посади "після свойого зрозуміння" та підвищувати військовиків до степеня хорунжого[68].

Фактично Галицька Армія визначалася не більш як союзна Наддніпрянській.

Цей стан речей продовжував існувати і після переходу Галицької Армії на бік Збройних Сил Півдня Росії у листопаді 1919 р. Лише назва армії змінилася на "Українська Галицька Армія" (УГА). Новий начальник Штабу Армії генерал-четар Г.Ціріц вирішив реорганізувати армію шляхом перетворення корпусів на дивізії, а бригад – на полки стрільців. Наприклад, 1-а бригада УСС мала отримати назву "1-й галицько-український полк стрільців"[69]. Але ці плани не було реалізовано.

Поразка Збройних Сил Півдня Росії поставила УГА під загрозу знищення. Зважаючи на швидке наближення радянських військ та з метою порятунку хворих вояків, що перебували у шпиталях в районі Вінниці, було створено Революційний Комітет (Ревком) УГА[70]. На початку січня 1920 р. почала використовуватися нова назва армії: "Червона Українська Галицька Армія". За задумом Ревкому, ЧУГА мала стати основною частиною Української Червоної Армії, підпорядкованої уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. Але ці сподівання не справдилися. Відповідно до угоди, підписаної 11 лютого (за іншими даними – 12 лютого) 1920 р. між представниками Ревкому ЧУГА та делегатами 12-ї радянської армії, ЧУГА увійшла до складу Червоної Армії[71]. 21 лютого 1920 р. було прийнято рішення про її реорганізацію. Три поділі корпуси мали бути переформовані в бригади, що розподілялися між 44-ю, 47-ю та 48-ю радянськими стрілецькими дивізіями[72]. Кожна бригада мала складатися з трьох піхотних, артилерійського та кінного полків, а також дивізіону важкої артилерії. Внаслідок таких перетворень велика кількість старшин не отримала призначень[73]. Замість НКГА створено Польовий Штаб ЧУГА, у частини направлено політичних комісарів[74]. В березні 1920 р. реорганізацію було закінчено, окремі бригади ЧУГА були придані стрілецьким дивізіям Червоної Армії: 1-а бригада – 44-й дивізії, 2-а бригада – 45-й дивізії, 3-я бригада залишалася у розпорядженні командування 14-ї армії. 28 березня 1920 р. бригади ЧУГА отримали такі назви: 1-а Галицька Червона Бригада УСС, 2-а Галицька Червона Бригада, 3-я Галицька Червона Бригада[75].

Останній запас бригади УСС. Сотня новобранців у Плотичі, 23 червня 1919 р.

Роди військ та служби

Піхота. Основною тактичною одиницею піхоти Галицької Армії був курінь, який складався зі штабу, обозу, трьох-чотирьох стрілецьких сотень (3 стрілецькі та 1 кулеметна чета з чотирма ручними кулеметами в кожній) та одної кулеметної сотні (4 чети по два кулемети в кожній). Деякі курені мали ще й міномети та піхотні гармати. Піхотинці були на загал озброєні гвинтівками системи Манліхера (М95) та Мосіна ("зразка 1891 р."). Станкові кулемети використовувалися австрійські (М07/М12 системи Шварцлозе), російські ("зразка 1905 (чи 1910) р." системи Максима) та американські (системи Кольта). Ручні кулемети були системи Льюіса.

Артилерія. Майже кожна бригада мала артилерійський полк, що складався з 4-5 батарей, а кожна батарея – з 2-3 чет (разом 4-6 гармат та 1-2 кулемети). Батареї важкої артилерії мали по 2 гармати. Окрім бригадної артилерії існувало декілька артилерійських частин корпусного підпорядкування, а ось артилерії резерву Начальної Команди не існувало взагалі, що було великим недоліком. Основною зброєю артилерії були австрійські 8-см гармати М05 та М17, а також 10-см польова гаубиця М14. Після переходу за Збруч вони були поступово замінені на російські 76,2-мм гармати "зразка 1902 р." та 121,5-мм гаубиці "зразка 1909 р." Важка артилерія була з самого початку майже повністю російського виробництва і складалась з 152,4-мм гаубиць та 106,8-мм гармат "зразка 1910 р.".

Кіннота. На кінець грудня 1918 р. у збройних силах ЗУНР кінноту представляли лише команди кінних розвідників[76]. У березні 1919 р. було здійснено спробу сформувати окрему кінну частину. Відповідно до наказу Окружної військової команди Станіславів від 20 березня 1919 р. ч. 75 всі частини й установи мали відкомандирувати всіх колишніх кіннотників до "І Гал. Запорожського Кавалерийського полка" в Чорткові[77]. Очевидно, довести до кінця справу з формуванням полку не вдалося, оскільки станом на 3 квітня 1919 р. в Галицькій Армії існували лише 8 кінних сотень[78]. Зазвичай кінна сотня складалася з 2-3 кінних чет по 30-50 шабель в кожній та 1 кулеметної чети. Отже, кіннота Галицької Армії не становила значної сили. В багатьох випадках ця обставина відігравала негативну роль, особливо тоді, коли в прориви треба було кидати мобільні частини (Чортківська офензива, бої під Теребовлею і Бережанами, наступ на Київ). Тому генерал О.Греков наказав створити 1-у Кінну бригаду у складі двох полків, яку, однак, вдалося остаточно сформувати

Отаман Ю.Шепарович зі старшинами гарматного полку.

Кіннота 6-ї бригади. Вінниця, 21 листопада 1919 р.

Український літак, весна-літо 1919 р.

лише у Вінниці в липні 1919 р.[79] Кінні підрозділи використовувались переважно для патрульної служби, розвідки та зв'язку. Створити великі кінні частини не дозволяв брак коней та кінського спорядження. Кіннотники Галицької Армії були озброєні шаблями і короткими карабінами (переважно системи Манліхера).

Авіація ("Летунство"). Авіація Галицької Армії була сформована в грудні 1918 року. Її організатором став австрійський військовий льотчик поручник Петро Франко (син Івана Франка). Під базу для авіації обрано містечко Красне біля Львова. Саме сюди 16 грудня 1918 сюди перелетіла з Одеси частина 3-го Одеського авіаційного дивізіону збройних сил Української Держави, яка разом із невеликою кількістю авіаторів-галичан склала основу т.зв. "Летунського відділу". Станом на 25 лютого 1919 р. у відділі було приблизно 15 старшин, 48 підстаршин, 373 рядових, 11 літаків[80]. 22 лютого 1919 р. на станцію Красне прибув 1-й повітроплавний дивізіон (командир – полковник Шабський) у складі 11 старшин, 6 урядовців та 40 козаків і поступив у розпорядження НКГА[81].

24 квітня 1919 р. ДСВС заснував "Повітряну Фльоту ЗОУНР", яка складалась з трьох авіаційних сотень (8-12 літаків), одного куреня аеростатів (2-3 сотні), коша, школи пілотів та спостерігачів (у Станіславові) та двох авіаційних майстерень[82]. На 5 травня 1919 р. в "Летунському відділі" нараховувалося 10 літаків, в повітроплавному дивізіоні – 4 аеростати[83].

У травні 1919 р., після евакуації до Галичини багатьох літаків з Наддніпрянщини, в авіації Галицької Армії нараховувалося близько 80 літальних апаратів, серед яких були австрійські "Бранденбург-64" та "Альбатрос-27", німецькі "LFW", "LWA", "Ллойд", "Фоккер", а також французькі винищувачі "Ньюпор-21" та "Ньюпор-27". Однак одночасно піднятись у повітря могли лише близько 12 з них – решта були несправні[84].

Галицькі авіатори були "майстрами на всі руки": вони виконували розвідку фронту противника, слідкували за переміщенням його військових частин

Повітроплавний підрозділ підполковника Козакова при III Галицькому корпусі, 16 квітня 1919 р.

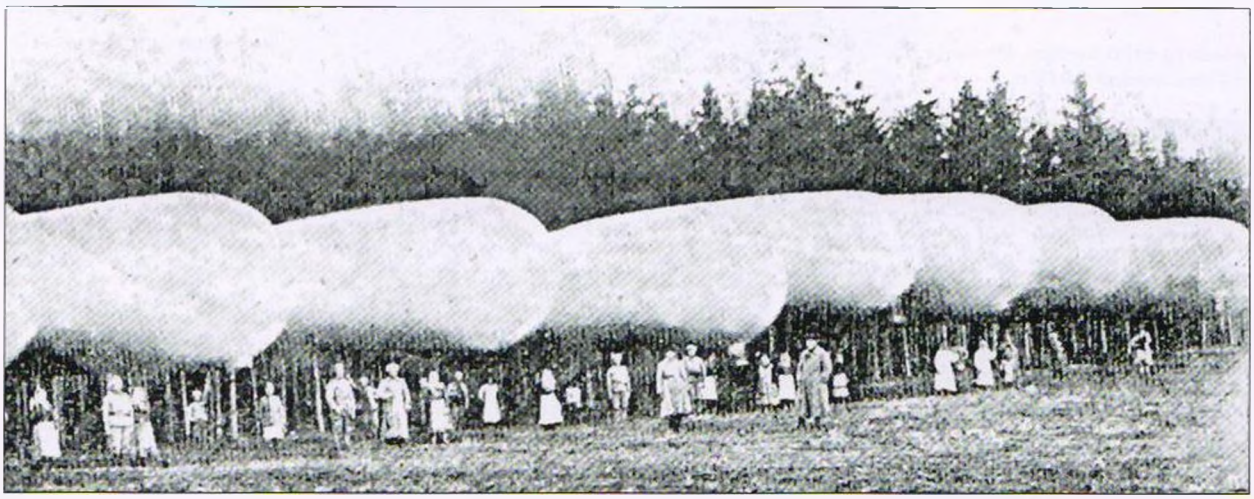

Бронепоїзд "Вільна Україна", 1919 р.

в тилу, бомбардували важливі об'єкти, несли кур'єрську службу між НКГА та корпусами і навіть підтримували зв'язок та перевозили пасажирів для дипломатичних представництв ЗОУНР.

Під час першого відступу до Збруча повітряний флот передислокувався до с.Звиняч поблизу Чорткова, після переходу через Збруч – у с.Макову під Кам'янцем-Подільським, згодом до Шатави (поблизу Нової Ушиці), а після цього – до Вінниці. Відповідно до Наказу Військам від 27 серпня 1919 р. ч. 128 летунські сотні ч.1. і ч.2 були об'єднані в одну сотню[85]. Під час відступу Галицької Армії з-під Києва авіатори базувались у Могилеві, пізніше – в Одесі. Після з'єднання з більшовиками залишки авіації розташовувались в Бердичеві та Козятині, де частину її захопили поляки.

Бронечастини. На озброєнні Галицька Армія мала одномоментно лише 3-5 бронепоїздів, причому спочатку це були захищені за допомогою рейок, шпал та інших підручних матеріалів імпровізовані вагони. На 14 січня 1919 р. у збройних силах ЗУНР перебувало на озброєнні 2 бронемашини і 3 імпровізовані бронепоїзди[86]. Пізніше з'явилися справжні бронепоїзди, кожен з яких мав 1 гармату і 3-7 кулеметів (один ще мав 2 малі "піхотні" гармати). Після переходу на Наддніпрянщину Галицька Армія захопила у Червоної Армії 3 бронепоїзди (кожен з яких мав по 4 гармати та до 22 кулеметів). Дивізіон "автопанцерників" (бронемашин) спочатку належав до III, а пізніше до II Галицького корпусу і складався з 3 бронеавтомобілів, причому 2 з них було виготовлено у галицьких майстернях.

Технічні частини. Кожна бригада мала невеликі саперні підрозділи у складі 2-3 чет, що займалися основному ремонтом мостів та шляхів, здійснювали будівництво військових об'єктів. При корпусах та при НКГА існували технічні сотні з окремими відділами – залізничними, будівельними, саперними, а також майстернями, де ремонтувалася стрілецька зброя та гармати. Автоколона Галицької Армії складалася з 4 сотень – по одній у кожному корпусі та при НКГА. Кожна сотня складалася з трьох чет: вантажних автомобілів, легкових автомобілів і пересувної майстерні. Крім того, в кожній сотні було кілька мотоциклів і санітарних автомобілів.

Комендантські частини. До цих частин, завданням яких було забезпечити лад і спокій у прифронтових смугах і на фронті, належали "булавні відділи" (для охорони штабів), станційні команди (дбали про порядок у місцях перебування військових частин) та відділи польової жандармерії (для боротьби з дезертирством).

Служба зв'язку. В Галицькій Армії застосовувалися для зв'язку піші та кінні ординарці, телеграф і телефон. Радіостанцію мала лише НКГА. Цікаво, що під час поневірянь Галицької Армії наприкінці 1919 – початку 1920 р. радіоприймач був чи не єдиним достовірним джерелом інформації для галичан.

Розвідка. Розвідувальні операції провадили розвідчі відділи при НКГА і командах корпусів. Корпусні відділи складалися з одного старшини і одного-двох підстаршин. Розвідчий відділ при НКГА складався з 6 старшин та кількох підстаршин. Низька фахова освіта, малі сили (у розвідці служили 30 старшин, з них лише 6 мали фахову освіту), недостатнє фінансування призводили до того, що на загал галицька розвідка суттєво поступалася розвідці противника. Контррозвідку провадили фахові детективи, державна і польова жандармерія.

Санітарна служба. Організована на зразок австрійської армії, реорганізована в січні-лютому 1919 р. Кожен корпус мав одну або дві "лічниці" (госпіталі), склад санітарного матеріалу і санітарну колону. Наприкінці січня 1919 армія мала 5 польових госпіталів, 3 санітарні і 2 "купелеві" (лазневі) поїзди, 4 склади санітарного матеріалу (при корпусах та Начальній Команді). Всього в армії було 14 лікарів і 38 фельдшерів (їх називали "медики"). Крім того, в тилу було 97 лікарів та 74 фельдшери, 25 окружних госпіталів, 18 аптек, 48 дезінфекторів. Через втрату великої кількості санітарного матеріалу під час відступу Галицької Армії за Збруч санітарно-медичне забезпечення армії значно погіршилося. Збереглося всього 7 польових госпіталів, які обслуговували лише 35 лікарів, що не дало можливість погасити епідемію тифу, яка восени 1919 охопила армію.

Інтендантська та фінансова служби. Інтендантура Галицької Армії була також організована на австрійський зразок. Завдяки роботі інтендантів галицькі вояки були досить добре забезпечені. Однак погіршення економічного становища краю, припинення допомоги з УНР та вичерпання наявних запасів Австро-Угорської армії негативно вплинули на стан постачання Галицької Армії. Після переходу за Збруч робота інтендантури ускладнювалася тим, що вона мала працювати у незвичних для себе умовах (як не крути, а галичани часто-густо почували себе на Наддніпрянщині чужинцями) та на додачу ще й паралельно з побудованою на російських засадах інтендантською службою Армії УНР. Однак навіть у таких умовах галицькі інтенданти змогли забезпечити досить пристойне постачання військ.

Контроль за видатками вели т.зв. "рахункові старшини" при корпусах, яким підлягав весь фінансовий апарат у підлеглих частинах та підрозділах.

Обоз. Обозні частини Галицької Армії були підпорядковані корпусним обозним референтам. У травні 1919 р. армія мала близько 16 тис. коней і 8 тис. возів. Після ліквідації ДСВС питання обозів передано Команді запілля, а згодом – Етапу Армії.

Польова пошта. Організована в лютому 1919 р.[87] Мала свої відділення в кожному корпусі та при НКГА, користувалася також цивільною поштовою мережею. Після переходу через р.Збруч створено спільну станцію для обслуговування армії і фронту. У цій службі працювали бл. 50 урядовців.

Пропаганда та польове духовенство. Велася за допомогою часописів, книжок, усних засобів. У бригадах і корпусах працювали "пропагандні старшини", у підрозділах – підстаршини чи стрільці. Ефективність пропаганди як серед вояків, так і серед цивільного населення була явно недостатньою. Натомість греко-католицькі військові священики переважно користувалися повагою у вояків. Усього в Галицькій Армії їх було близько 80 осіб[88].

Персонал одного із госпіталів та представники командного складу Галицької Армії.

Досвід Українських Січових Стрільців

Виклад історії однострою та знаків розрізнення збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) неможливий без згадки про досвід, накопичений в цій сфері військовим формуванням УСС.

Статус Українського Легіону як національного формування, природно, потребував відповідного зовнішнього виразу, тим більше, що окремий однострій для нього не встановлювався. Саме Український Легіон дав початок використанню національної символіки на військовій формі одягу. Спочатку зовнішнім виразом національної належності була синьо-жовта пов'язка на рукаві, трохи згодом – кругла синьо-жовта (кол. іл. VI-2) кокарда з матерії на лівій стороні шапки (до осені 1916 р.)[89]. В синьому і жовтому кольорах оформлялися також нагрудні знаки[90]. Задля економії з лютого 1916 р. петлиці в Австро-Угорській армії довелося замінити вертикальними смужками відповідних кольорів, що нашивалися на місці заднього краю петлиці[91]. Українські Січові Стрільці почали носити смужки національних кольорів (з літа 1916 р.)[92]. Широко використовувалося зображення національної емблеми (золотий лев, що спинається на скелю), зокрема, на шапкових знаках[93]. Ідею соборності українських земель, розділених між двома імперіями, виражало поєднання лева та архістратига Михаїла як символів відповідно Галичини та Наддніпрянщини.

Було внесено низку змін до однострою з метою надання йому національного характеру. Так, 10 січня 1916 р. на засіданні одностроєвої комісії було ухвалено сукняну шапку з V-подібним вирізом спереду (на зразок шапок XVII-XVIII ст.) та козирком – т. зв. "Мазепинку" за проектом Л.Лепкого. На ній мав розміщуватися знак у вигляді щитка зі зображенням лева на скелі та написом "У.С.С. 1914"[94]. 17 січня 1917 р. був отриманий офіційний дозвіл на її носіння, виготовлення шапок почало здійснюватися за державні кошти[95]. Цей головний убір яскраво відображав мазепинську ідею, тобто ідею визволення українських земель з-під влади російського царату, носіями якої були Українські Січові Стрільці.

Вагомим був внесок Українських Січових Стрільців і в формування української військової термінології. Так, Легіоновим приказом від 27 грудня 1916 р. ч.167 "в цілі усталення української титулятури старшин УСС" визначено відповідність степенів[96] старшини Українського Легіону степеням Австро-Угорської армії (додаток 4)[97].

Досвіду, накопиченому Українськими Січовими Стрільцями, судилося справити вагомий вплив на однострій збройних сил ЗУНР (ЗОУНР).

На початковому етапі військового будівництва

У справі захоплення влади 1 листопада 1918 р. провідна роль належала військовикам частин Австро-Угорської армії, в основному запасних, укомплектованих переважно українцями. Українські стрільці та старшини носили австрійську форму та знаки розрізнення – виняток становив лише 1-й полк УСС, військовики якого на той час мали окремі предмети форми одягу (шапка "Мазепинка", польовий мундир) і знаки розрізнення (зокрема, шапкові знаки), що чітко виділяли їх із загальної маси вояцтва (кол. іл. VI-4-6).

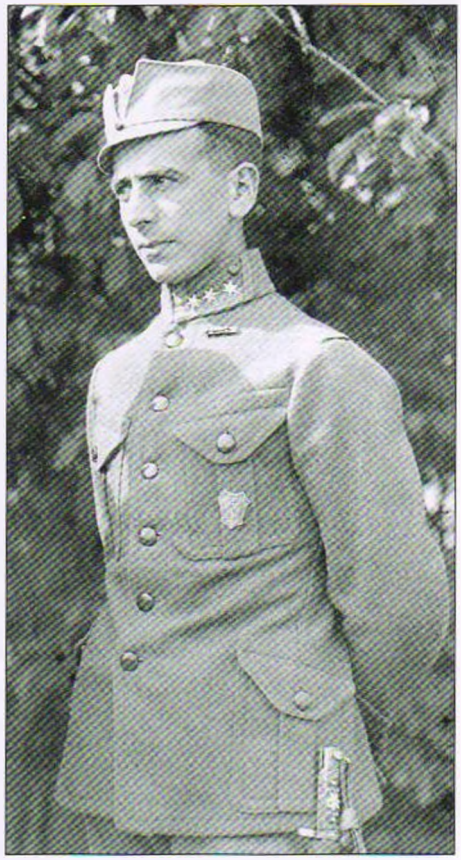

Підхорунжий УСС Л.Розенберг. Пісочна, літо 1917 р. Зверніть увагу на нагрудний знак та багнет з літерами "УСС" на руків'ї.

В інших українських частинах та підрозділах зовнішнім виразом національної приналежності слугували переважно синьо-жовті стрічки на шапках. Такі стрічки, зокрема, одягнули українські вояки під час захоплення влади у Львові[98]. Синьо-жовті стрічки на шапках, як випливає зі спогадів самбірського повітового комісара А.Чайковського, носили також в українській міліції та жандармерії[99]. Часто з синьо-жовтих стрічок робилися круглі кокарди. І.Боберський, описуючи у

Український старшина біля Львівської ратуші, не пізніше 21 листопада 1918 р. На австрійському кепі синьо - жовта розетка, у центрі якої відзнака "Соборна Україна".

щоденнику події 2 листопада 1918 р., відмітив, що побачені ним вояки-українці мали "синьо-жовті кокардки замість гузика з буквами або відзнаку "Соборна Україна"[100], яка робить двома ріжками добре враження"[101] (кол. іл. VI-1, 3). Окремі військовики могли носити на шапці відзнаку "Соборна Україна", накладену на синьо-жовту кокарду. Т.Марітчак, згадуючи переїзд на батьківщину у перших числах листопада 1918 р., зазначає: "Щойно за Белзцем, у глибину Галичини, ми побачили при якомусь залізничому містку перших українських міліціонерів-вояків з круглими синьо-жовтими кокардами на шапках ... Ця перша зустріч зробила на всіх величезне враження"[102].

В окремих випадках носіння знаків розрізнення в національних кольорах встановлювалося наказами місцевих органів військового управління. Так, відповідно до "приказу" (наказу) Окружної військової команди Станіславів від 11 листопада 1918 р. ч.1 носіння військового однострою дозволялося тільки "особам, які належать до Української Армії", як зовнішній вираз цієї приналежності "аж до часу дальших заряджень" вони мали носити "синьо-жовту відзнаку на переді шапки". Детальний опис цієї відзнаки не наводився. Встановлювалася також "окрема відзнака" для військової поліції – два червоні "стяжки" (2 см завширшки і 8 см завдовжки) нашиті паралельно на лівому рукаві вище ліктя[103]. Червоний колір "стяжок" (тобто стрічок), очевидно, був пов'язаний з тим, що червоними були обшлага, погони, комір, канти та петлиці однострою військовиків військово-поліцейських відділень у Галичині за часів Австро-Угорської імперії[104]. Наказом Окружної військової команди Станіславів від 12 листопада 1918 р. ч.2 визначалося, що старшинські та підстаршинські відзнаки залишаються поки що ті ж, що й в Австро-Угорській армії, замість німецьких назв старшинських та підстаршинських чинів введено назви відповідно до української військової термінології (додаток 4)[105]. У наказі від 24 листопада 1918 р. ч. 1 по запасному куреню 1-го полку "Стрільців", що розміщувався у Станіславові, ще раз повторювалася вимога щодо носіння "національних відзнак" спереду шапки замість "рожі" (кокарди), відповідальність за виконання наказу покладалася на командирів частин[106].

До періоду боїв за Львів (1-21 листопада 1918 р.) відноситься лише один документ, що стосувався форми одягу. Йдеться про наказ НКУВ від 14 листопада 1918 р., в якому, з-поміж іншого, містилася заборона носити "німецькі мундури"[107].

В ході бойових дій взимку 1918-19 рр. вельми актуальною була потреба чіткого відрізнення власних військ від польських. Синьо-жовті стрічки чи кокарди на головних уборах, очевидно, були малопомітними у бою. В.Волицький у своїх спогадах згадував: "В рукопашній боротьбі противники себе не розпізнавали.

Поручник, Коломия, початок 1919 р. Зверніть увагу на горизонтальне розташування зірок, прийняте в Українському Легіоні, вертикальну синьо-жовту стрічку на комірі та відзнаку "Соборна Україна" на кепі за наказом від 27 листопада 1916 р. На кепі розміщено також нерегламентований шнур.

Повітова військова команда і Повітовий комісаріат у Снятині. Старшини одягнені в австрійську форму, на головних уборах різноманітні знаки державної приналежності. Зверніть увагу на «бартку» (гуцульський топірець) у старшини, що сидить у центрі.

"Ти маш патрони? – бо юж вшистке вистшелялем!" – кричав до ст. дес. Р.Явдашняка якійсь польський підстаршина.

– "Ні!", заговорив по-українськи Явдошняк. "Маю тільки багнет!" і на хвилину схрестилася в завзятій боротьбі їхня зброя..."[108]

Тому на фронті почали практикувати носіння на шапках пов'язок з білого полотна. На жаль, розшукати відповідний наказ нам не вдалося, зате про білі пов'язки згадують у своїх спогадах сучасники. Зокрема, у спогадах Ф.Ш. зазначається: "Так ішов день за днем аж до ночі 4.1.1919 р. коли то нас змінила якась частина з білими опасками на шапках"[109]. П.Мигович, описуючи участь XXIV-го куреня у загальному наступі в лютому 1919 р., згадував: "Кожний стрілець одержав по дві ручні ґранати і 6-го лютого вечором вирушив курінь з села Лісневич дорогою до села Полянки, а звідтам залізничним шляхом попри стацію Ставчани, до села Ставчан ... Власні частини одержали наказ перевязати шапки білим полотном на 5 цм. широким, щоби тим способом не мати ніяких сумнівів підчас бою, що це не поляки"[110].

На наш погляд, білі пов'язки на шапках виконували суто розпізнавальну функцію – завдяки розмірам та кольору вони були добре помітні навіть зі значної відстані. При цьому пов'язки не призначалися для постійного носіння і не підміняли собою знаки розрізнення з державною символікою, а їх колір не мав жодного символічного значення. Втім, очевидно, з-за широкого розповсюдження практики носіння білих пов'язок, вони почали сприйматися поляками, наряду з "левом українським", як ознака приналежності до українського війська. Про це свідчать "Загальні відомості про галицько-українську армію" станом на 1 березня 1919 р., опрацьовані розвідувальним відділом Командування Польських Військ у Східній Галичині[111]. Слід зауважити, що вибір білої пов'язки в якості розпізнавального знака міг бути зумовлений австрійським досвідом. В Австро-Угорській армії було прийнято розрізняти умовних противників на маневрах за допомогою стрічок на головних уборах (рідше – пов'язок на рукавах) – білих для однієї сторони, червоних – для іншої[112].

Велику проблему становила гостра нестача військового одягу та взуття, що безпосередньо впливало на боєздатність і рівень дисципліни. За словами А.Кравса, під час розпаду Австро-Угорщини українцям вдалося захопити багато складів зброї,

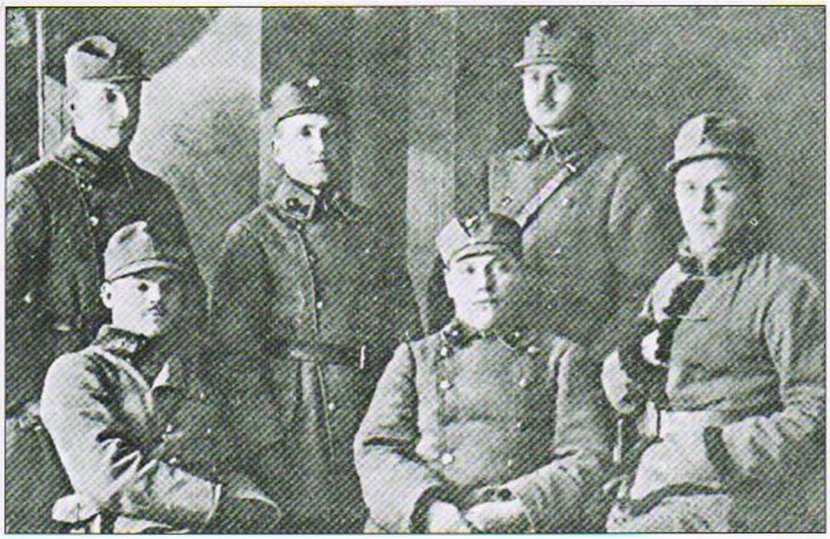

Старшини запасного куреня. Самбір, січень 1919 р.

Група старшин Галицької Армії, початок 1919 р. Зверніть увагу на мішанину російського та австрійського одностроїв та білі стрічки на головних уборах.

амуніції, продовольства та обмундирування, одначе було "зроблено велику похибку, не охопивши їх суцільно". В умовах розвалу імперії значна кількість одностроїв, взуття, білизни і т.п. опинилася в руках цивільного населення. Дуже болючою виявилася втрата Перемишля та Львова, де зберігалася найбільша кількість майна. При цьому не було вжито заходів щодо його евакуації вглиб країни. Не існувало також докладної інформації про наявну кількість зброї та предметів спорядження[113]. Тож новостворені збройні сили ЗУНР опинилися в скрутному становищі.

Командир групи "Схід" сотник О.Букшований в доповіді НКУВ від 10 грудня 1918 р. зазначив, що для групи необхідно повних одностроїв та спорядження на 3 тис. чол.[114] Як пам'ятаємо, на той час ця група налічувала якраз 3 тис. чол., тобто від нестачі одягу та спорядження потерпав весь її особовий склад! "Дисципліну годі вдержати всякими карами і тільки в такім случаю можна числити на послух тих людий, скоро дасть ся їм се, що їм дійстно необхідно потрібне" – підкреслював сотник Букшований[115]. Доповідь Начальної Команди Українського Війська від 11 грудня 1918 р. ч.246 змальовує невтішний стан справ у сфері обмундирування: "Фабрик немає, складів не було, користуються тільки тим, що знімуть з розоружених в Підволочиськах австро-угорських військ, які їдуть з України Взагалі брак шапок, рукавиць, кожушків, шинелів, чобіт, білизни, що робить активні дії майже неможливими"[116].

Втім, деякі підрозділи проблем з обмундируванням не мали. Йдеться, зокрема, про "Пробосву" (тобто штурмову) сотню УСС, сформовану з досвідчених вояків, що повернулися з російського полону. На поч. грудня 1918 р. сотня вирушила з Чернівців на фронт. "Виїжджали "пробосвці" як на весілля. Від шапки до цвяхів на чоботах, все нове. Плащі, гузарські чоботи, однострій австрійських "штурмовиків" шитий на колінах, на ліктях, на сидженню шкірою, штуци, все інше вояцьке майно, весь виряд, все це нове "як з голки" – згадував Ф.Ш.[117] За словами В.Волицького, військовики двох куренів, сформованих на поч. грудня 1918 р. в Коломиї, отримали нові австрійські однострої зеленкуватого кольору[118]. Але в безперервних боях одяг і взуття швидко зносилися: "В курені багато стрільців світили колінами, плащі в багатьох були

Старшини 1-го куреня 6-ї бригади після наступу на Белз, лютий 1919 р. Старшина, що стоїть у центрі, вдягнений в російську форму. У поручника, що сидить у центрі, на "Мазепинці" знак "Не ридать, а добувать" (кол. іл. VI-5), у інших старшин на папахах відзнака "Соборна Україна", матерчаті та металеві кокарди.

Пробоєва (штурмова) чета Гуцульського куреня. Під Львовом, початок 1919 р. У центрі сидить командир куреня четар Гриць Голинський. Зверніть увагу на сталеві шоломи та нагороди.

пошматовані; подерті черевики стрільці нерідко в'язали телефонічним дротом..."[119].

Не дивно, що в доповіді на ім'я головнокомандуючого Холмсько-Галицьким фронтом від 31 грудня 1918 р. ч.1182 командуючий військами ЗУНР у відношенні одягу порівнював свою армію з обідраним натовпом жебраків. Для того, щоб хоч трохи вдягнути війська, генеральний хорунжий М.Омелянович-Павленко просив негайно надіслати 10 тис. комплектів одягу[120]. Інтендантура Окружної військової команди Станіславів повідомляла Начальну інтендантуру 11 січня 1919 р.: "Що до запасів одностроїв, то річ дуже сумна. По полках (1.п.У.С.С) 1. п. стрільців і 2 п. стрільців: нема зовсім обуви, плащів, біля, і коців[121] та сінників[122] (много бракує). В складах зі Снятина нема зовсім сподень, плащів, дек, обуви. Є ще блюзи літні і зимових старих..."[123]. За таких умов годі було сподіватися на належний рівень боєздатності. "Військо, котре в той спосіб убране, не може нічого доконати і не треба дивуватись, коли замерзлий чоловік без порядної обуви утікає перед наступом" – говорилося в звіті про бойові війська шефа штабу групи отамана Й.Паппа де Яноші від 20 січня 1919 р.[124] Полковник Дідюків в телеграмі до НКУВ ч.60 (надійшла 24 січня 1919 р.) за результатами особистого огляду 4-го куреня групи "Схід" доповідав: "Не скажу забогато, коли заявлю, що всі босі і голі. Причім настрій дуже гарний. Якби тих молодих людий одягти і обути булоб з них напевно дуже гарна боєва частина"[125].

Дбаючи про одноманітну організацію війська, вище військове керівництво ЗУНР не приділяло на той час належної уваги питанням, пов'язаним зі знаками розрізнення. Принаймні, нами не виявлено навіть проектів відповідних документів. ДСВС обмежився лише виданням 22 грудня 1918 р. заборони всім особам австрійської армії, що не вступили до українського війська, на носіння "всяких військових відзнак", до яких було віднесено "військові звіздки, військові рожечки, військові вилоги, військові ґузики, військові нашивки, військові прикраси якого небудь рода"[126].

За таких умов питання щодо знаків розрізнення державної належності доводилося вирішувати на рівні місцевих органів військового управління. Відомо про спробу Команди міста Станіславів регламентувати зовнішній вигляд таких відзнак. У пункті 3 наказу Команди міста Станіславів від 29 грудня 1918 р. ч.52 (оголошений у наказі Кошу Українських Січових Стрільців[127] від 30 грудня 1918 р. ч. 37)[128] зазначалося: "Щоби запровадити одностайні відзнаки на шапках обовязують аж до заведеня нової форми шапок для станиславівської залоги, слідуючі зарядженя: (до шапок форми і з відзнаками У.С.С. вони не відносять ся). На місци давної розети (ружки) приходить розета обшита синьо-жовтою стяжкою (в разї браку розет можна до сього ужити також більших ґузиків прим. з плащів). Лінія поділу красок має стояти прямово зн. не горизонтально ані скісно – по лївій стороні видця синя частина, по правій жовта частина стяжки. Для старшин: середину давньої старшинської розети (до середнього рубця) обшити синьо-жовтою стяжкою. Всі иньші відзнаки носити на переді шапки під висше згаданою відзнакою або по лївім боці шапки. Всї частини і заведеня зголосять протягом завтрішнього дня запотребоване кмді міста і одержать відповідну до стану скількість відзнак. Приказ отсей має бути протягом двох днів впроваджений в житє"[129] (кол. іл. VI -7).

Як бачимо, прагнучи уодноманітнити шапкові знаки державної приналежності, Команда міста Станіславів пішла шляхом часткової переробки знаків на головні убори військовиків Австро-Угорської армії – т.зв. "розет". З наведеної вище інструкції випливає, що рядові та підстаршини мали носити "розету" (латунний диск з прорізними ініціалами імператора[130]) обшиту синьо-жовтою "стяжкою" (тобто стрічкою), за відсутності "розети" дозволялося використати великого ґудзика. Старшинам приписувалося носіння "розети", встановленої для старшин Австро-Угорської армії (кругла, діаметром 3 см, вишита золотою канителлю, з імператорським вензелем у центрі[131]), але з обшитою синьо-жовтою стрічкою серединою. Необхідно відмітити той факт, що вимоги наказу Команди міста Станіславів від 29 грудня 1918 р. ч.52 щодо шапкових знаків не поширювалися на шапки "форми і з відзнаками У.С.С.", адже військовики полку УСС носили

Команда III Галицького корпусу. Стрий, початок 1919 р. Дев'ятий зліва – командир корпусу полковник Гриць Коссак. На ньому "Мазепинка" з хутряним відворотом.

характерні шапки "Мазепинки", на яких розміщувалися знаки з національною символікою[132].

У брошурі І.Адамішина "Маловідомі українські нагороди та відзнаки" опубліковано зображення шапкового знака, який можна ототожнити з шапковим знаком для старшин за наказом Команди міста Станіславів від 29 грудня 1918 р. ч.52. Але, оскільки колекціонер не посідав відповідні архівні документи, шапковий знак розміщено так, що смужки стрічки горизонтальні, при цьому жовта смужка зверху[133]. Виконання наказу щодо шапкових знаків підтверджує також пункт 2 наказу Команди міста Станіславів від 12 січня 1919 р. ч. 12 (оголошений у наказі Кошу УСС від 13 січня 1919 р. ч. 13). Зазначалося, що "богато стрільців носить відзнаки, виготовлені після інструкції Команди Міста (в Приказі Команди Міста ч. 52, точка 3) відворотно [підкреслено у тексті – *авт.*]. Пригадуєть ся ще раз, що синя частина стяжки має знаходити ся на ліво від видця, а жовта на право. Про се належить поучити мужву"[134]. Втім, забезпечити безумовне виконання наказу ч.52, очевидно, не вдавалося, оскільки вимога щодо носіння всіма стрільцями на шапках приписаних відзнак повторювалася у пункті 3 наказу Команди міста від 20 січня 1919 р. ч. 20 (оголошений у наказі Кошу УСС від 21 січня 1919 р. ч. 20)[135]. На наш погляд, одною з причин такого прискіпливого ставлення до питань, пов'язаних зі знаками розрізнення державної приналежності, було те, що у Станіславові розміщувалися вищі органи влади ЗУНР і, таким чином, місто виконувало функції столиці республіки.

В деяких військових частинах та підрозділах з'явилися знаки розрізнення, що вказували на приналежність військовослужбовців до них. Так, за словами В.Калини, військовики 1-го куреня 1-го полку УСС, що у боях за Львів отримав назву "Курінь смерті УСС", носили на шапках "Мазепинках" чорний трикутник під Тризубом[136]. Л.Шанковський пояснює використання чорного кольору впливом символіки ударних батальйонів Російської та штурмових батальйонів Австро-Угорської армії військовики яких мали чорні відзнаки[137]. Є також згадки про існування в 1-му полку УСС цілої системи знаків розрізнення підрозділів для носіння під кокардами. Так, для сотні Білинкевича ще під час боїв у Львові команда полку встановила малинову відзнаку, два інші курені полку мали відзнаки червоні та зелені. За зразком "усусусів" подібні відзнаки стали носити стрільці та старшини, що не належали до полку УСС[138].

Як вже зазначалося вище, з перших днів свого існування ЗУНР зазнала агресії та територіальних втрат, у той час як процес розбудови основ державності лише розпочинався. На думку дослідників, ці обставини зумовили прискорення визрівання планів об'єднання з Українською Народною Республікою. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада одностайно затвердила Ухвалу про Злуку УНР та ЗУНР. Остаточне оформлення об'єднання двох українських держав відбулося в Києві 22 січня 1919 р. Практично відразу після затвердження Ухвали про Злуку Герб ЗУНР почав витіснятися Гербом УНР –

Тризубом. Випадки носіння знаків розрізнення з Тризубом (зокрема, кокард) відносяться вже до листопада 1918 р. Про це свідчить такий запис у щоденнику І.Боберського: "Капітан[139] питав за відзнакою на свою шапку. Лупів дав йому тризуба з Великої України, а капітан заложив собі на шапку рожку з тризубом" (запис 27 листопада 1918 р.)[140]. В записі 14 лютого 1919 р. І.Боберський зазначив, що більшість старшин ДСВС носила на головних уборах знаки розрізнення зі зображенням Тризуба. Згадуються, зокрема, "тризуб у вінці", просто "тризуб", "золотистий тризуб на синявій кокарді"[141]. У тому ж таки лютому 1919 р. Тризуб з'явився на бланках т.зв. "явних приказів" (аналог сучасних посвідчень про відрядження)[142]. Тим самим наочно засвідчувалося прагнення галицьких українців до соборності. Слід зауважити, що нормативно-правового акту про зміни в державній символіці ЗОУНР нами не виявлено.

Розробка однострою та знаків розрізнення. Допомога з УНР.

У кінці січня 1919 р. військове відомство ЗОУНР нарешті звернулося до питання форми одягу. Підготовку її опису було доручено референту (начальнику) Письменничого відділу ДСВС четару І.Боберському 31 січня 1919 р. У щоденнику І.Боберський згадав про це так: "Нині дістав я приказ описати одяг для армії до трьох днів, це є до 3-го лютня, визачити також відзначення за хоробрість. Хто не розуміється на роботі, ставить речинець то заповолі, то заскоро"[143]. Але до встановлення однострою необхідно було хоч якось одягнути військо. В цій справі значну допомогу надала УНР.

За даними розвідувального відділу Командування Польських Військ у Східній Галичині з кінця січня 1919 р. "російська Україна" надсилала для галицьких військ російську уніформу, переважно шинелі та папахи[144]. Зазначалося також, що в якості відзнаки приналежності до української армії на шинелях використовувалися "ініціали республіки української" – "Р.У.". Отриманим одягом намагалися забезпечити насамперед частини, що відправлялися на фронт. Так, за наказом Окружної військової команди Станіславів від 3 лютого 1919 р. ч.32 1000 комплектів одностроїв з наддніпрянської України належало використати для забезпечення виключно "похідних формацій"[145]. П.Мигович так згадує про отримання російської форми похідним куренем, сформованим в Стрию[146]: "1. лютого одержав курінь і наша півсотня заповіджений транспорт одягів. Стрільці дістали по одній парі нового біля, російський плащ (шинелю), ватовані штани, фуфайку, шапку (папаху) та валянки. Багато стрільців не хотіло валянок зі собою брати, хочби тому, що мали досить можливі черевики і з валянками не хотіли тягатися ... Похідний курінь зодягнений був таксамо, як і півсотня скорострілів, з цією відміною, що там 4/5 стрільців мали ... валянки. На вигляд представлявся курінь дуже добре. Російський одяг робив враження, що це колишня

Іван Боберський – референт (начальник) Письменничого відділу ДСВС, розробник однострою Галицької Армії (фото 1916 р.)

Полковник Віктор Курманович, березень 1919 р. Начальник Штабу Галицької Армії одягнений у австрійську шинель та кепі, на якому знак з Тризубом на синьому щиті, що оточений лавровими гілками та стрічкою з написом "Україна" (кол. ілл. VI-8). Зверніть увагу на кишеньковий годинник, за допомогою чохла перероблений у наручний.

Старшини Державного Секретаріату Військових Справ ЗОУНР, 14 лютого 1919 р. Другий зліва сотник Г.Герасимович, восьмий – полковник Дмитро Вітовський. Обидва носять петлиці - "зубчатки" та пружки на рукавах. Ці знаки розрізнення на той час вже використовувалися військовиками 1-ї бригади УСС.

російська, правильна частина"[147]. Очевидно, надісланої з Наддніпрянщини форми не вистачало, оскільки траплялися непоодинокі випадки, коли формації, що відправляли вояків до інших команд, відбирали у них обмундирування. Це змусило Окружну військову команду Станіславів видати 5 лютого 1919 р. наказ ч. 34, яким приписувалося висилати людей в повних одностроях, а коли це неможливо, принаймні не забирати того, в чому вони прибули з дому[148]. Так чи інакше, на фронті почали з'являтися частини, повністю обмундировані у російську форму. П.Мигович, згадуючи у своїх спогадах XXIII-й курінь (початок лютого 1919 р.), зазначає: "Курінь цей так само, як і XXIV., одягнений був у російські однострої. Одне лихо було, що й тут 4/5 стрілецтва мали валянки. На сніг і мороз були вони дуже вигідні ... але коли прийшло тепло і зробилося болото, майже цілий курінь був уперухомлений"[149]. Зауважимо, що частини, відправлені на фронт раніше, продовжували використовувати австрійську форму. Так, стрільці та старшини полків "Групи II. Південь", до складу якої увійшов XXIV-й курінь, "були одягнені в австрійські однострої, що кожний приніс із собою із австрійської війни. Відзнаки старшин і підстаршин також австрійські. Лише на шапках були українські емблеми, або синьо-жовті стяжки. Правда, багато старшин та підстаршин відзнак зовсім не мали"[150].

Таким чином, поставки з Наддніпрянщини дозволили частково задовольнити потреби Галицької Армії, але призвели до значного розмаїття у сфері форми одягу. Поряд з австрійською формою воєнного часу використовувалися предмети австрійської форми мирного часу[151], до цього ще додалися російські однострої. І.Боберський, згадуючи приїзд Головного Отамана С.Петлюри до Станіславова 24 лютого 1919 р., записав у щоденнику: "Старшини одіті були в як найрізнороднійший спосіб, в кожухах, кучмах і чоботах або чоботах і австрійських плащах і австрійських шапках, або в халявках і російських шинелях. Косматі кучми, січові кашкети, австрійки з тризубами, мазепинки, австрійки м'ягкі і тверді на головах"[152].

Розробка однострою Галицької Армії проходила зі значними труднощами причинами яких були завантаженість Письменничого відділу великою кількістю завдань та невизначеність позиції керівництва. До роботи над малюнками предметів форми одягу, знаків розрізнення та нагород І.Боберський залучив Л.Лепкого, Ю.Буцманюка, О.Куриласа, М.Бринського. Щоденник І.Боберського докладно висвітлює процес їх розробки та погодження. Як випливає з відповідних записів, найважче було визначитися з фасоном шапки та знаками розрізнення степенів. Крім "Мазепинки" на роль головного убору військовиків Галицької Армії претендували шапка, створена на основі народної гуцульської; кашкет; шапка, яку розробив особисто І.Боберський. Знаки розрізнення пропонувалося розмістити на комірі, як в Австро-Угорській армії, на рукавах (у верхній або нижній їх частині) чи погонах ("барчиках", як їх називали). Сам І.Боберський запропонував т.зв. "республіканські" відзнаки у вигляді цифр на комірі або на рукаві (наприклад, у старшого стрільця цифра "1", сотника – "9", генерал-поручника – "14" тощо). Відповідні малюнки виконав О.Курилас[153].

2 березня 1919 р. І.Боберський продемонстрував свої напрацювання в НКГА: "При помочі сотника Романа Гузара попришпилював я аркуші з рисунками познак і шапок на стінах, а моделі шапок вийняв з коробки. Я пояснив розвішені рисунки: начерк на підрам'я, начерк на під- та надрам'я, начерк на надрам'я, начерк на барки, два начерки на ковнір з зубчатою вишивкою, пружки прямі на ковнір, вкінці "республіканські" познаки на ковнір, це є числа. Я пояснив, що на перший плян вибиваються прямі пружки в простокутнику на ковнірі, дальше стрілецькі пружки Льва Лепкого на підрамени, дальше республіканські числа, а вкінці ріжні помисли з пружками на долішній або горішній части рукава ... Опісля прийшов і генерал Павленко ... Він хвалив всі чотири начерки, але найбільше припав йому до вподоби проект на надрам'я. Барчики уважав за перестарілі, "тому що вони на Україні так ділають, як червона хуста на вола". Ерле домагався шовкових нашивок на означування степенів цеї самої краски, що однострій. Заволоділа думка, що знаки степенів не повинні задуже кричати. Курманович[154] ... глянув на всі начерки з рухом рук, який вказував на це, що він не потребує ніяких пояснень ... На стрілецький проект з нашивками Льва Лепкого на подрамени сказав: "Це непрактичне, шкода говорити". Припадали йому до вподоби, як генералові Павленкови, нашивки на надрамени. Коли ж перейшла бесіда на шапки, заложив на голову шапку з гуцульськими ціхами (рисами – *авт.*) і побачив, що дуже йому до лиця ... Заступник міністра, сотник Бубела промовляв також за гуцулкою.

Опісля ... читав я устав відзначення тризуба ... Потім знову говорили про шапки. Про шапку з викидом після мого начерку сказав Павленко: "Це українська змодернізована шапка". Старшина Головної булави[155] ... мені сказали пізніше, що називається Фідлєр, любувався шапкою-коновалкою, це є

Група старшин Галицької Армії, весна 1919 р. Зліва направо сидять: полковник Мирон Тарнавський, генеральний хорунжий Володимир Ґенбачів, полковник Гриць Коссак, отаман Карл Долєжаль. Більшість старшин носить австрійську форму одягу та знаки розрізнення степенів. Зате на шинелі В.Ґенбачіва чітко видно погони (ймовірно погони генеральних старшин збройних сил Української Держави). Г.Коссак носить пружки на рукавах, які на той час вже використовували Українські Січові Стрільці. На комірі мундира старшини, який стоїть другим з права, є петлиці - "зубчатки". Як і пружки на рукавах, ці петлиці згодом стануть офіційними знаками розрізнення військовиків Галицької Армії.

кашкетом січових стрільців з Києва. Впала увага, від когось, що "усусуси" задержать свою шапку. На це міністр війни, підполковник Віктор Курманович зауважив: "Хто знає, це питання ще. Не хочу мати армії в армії". Однак погляд цілої наради скермувався в сторону стрілецького однострою, шапки і познак, коли я з усіх начерків виріжнив найбільше власне цей проект, підготований і в части вже переведений. Я бажав, щоб справа була вже раз вирішена, і спакував рисунки та моделі"[156].

З наведеного уривку можна зробити вельми важливі висновки. По-перше, існувала альтернатива досвіду військового формування УСС у сфері форми одягу і знаків розрізнення. Більше того, шапка "Мазепинка" та знаки розрізнення степенів у вигляді пружків у нижній частині рукавів викликали зауваження як непрактичні[157]. По-друге, звернення кінець-кінцем уваги на однострій та знаки розрізнення Українських Січових Стрільців було радше вимушеним. Очевидно, це було пов'язано з тим, що відповідні проекти було вже частково реалізовано. Фактично, "усусуси" вже на початку 1919 р. явочним порядком вирішили питання про знаки розрізнення степенів, впровадивши свій варіант відзнак[158].

На превеликий жаль, проекти, які згадує І.Боберський, не знайдено. Зате нами виявлений проект, автором якого був підполковник Папп де Яноші, начальник штабу II Галицького корпусу. Цей проект, надісланий до НКГА командиром корпусу полковником М.Тарнавським 24 березня 1919 р., передбачав встановлення форми одягу кольору хакі англійського зразка (кашкет, френч, штани, шинель). Державну належність мала відображати овальна кокарда жовтого металу з Тризуом на синьому овалі в центрі, довкола якого червоний обідок. Степені передбачалося позначати на рукавах за системою, що нагадувала прийняу в Австро-Угорському флоті, номер частини – цифрою на комірі френча. Пропонувалися також емблеми за спеціальностями, не забув Папп де Яноші про темляк та пряжку до пояса[159]. Зауважимо, що текстову частину проекту написано німецькою мовою та важким для читання почерком.

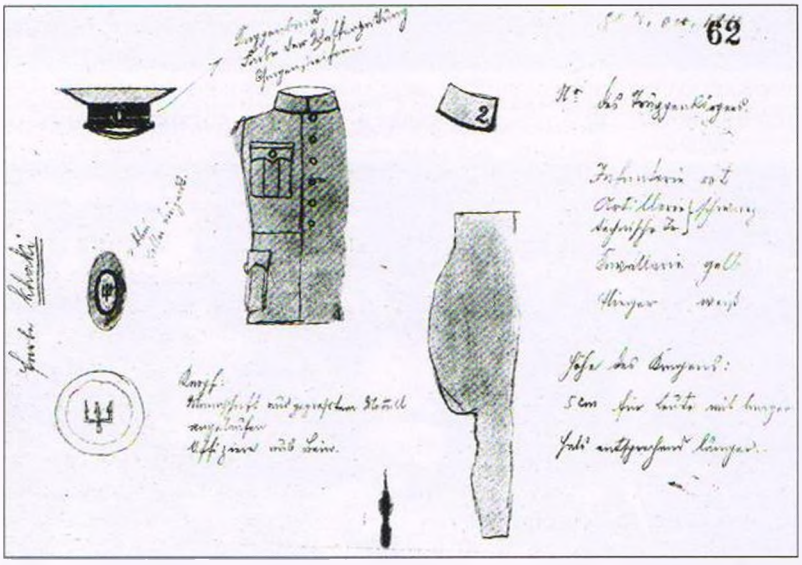

Проект однострою та знаків розрізнення військовиків Галицької Армії підполковника Паппа де Яноші, березень 1919 р. (фрагменти).

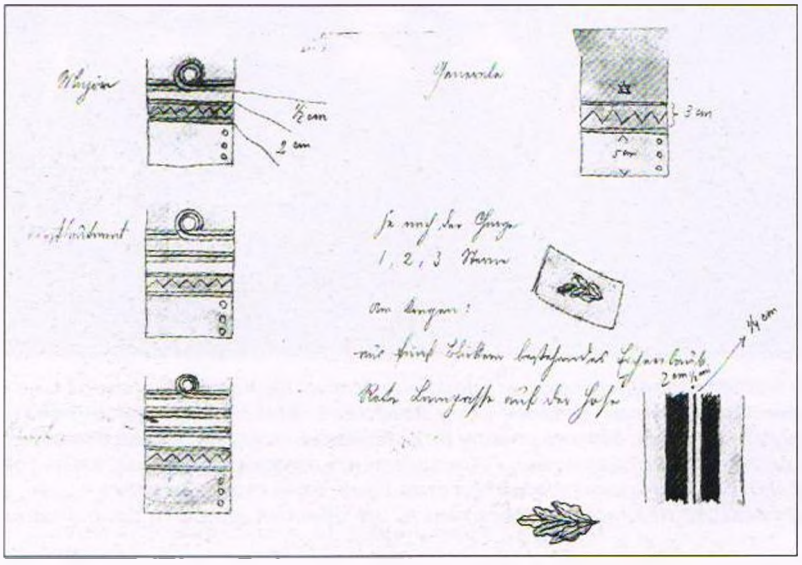

Питання про однострій та знаки розрізнення розглядалося 26 березня 1919 р. на нараді в НКГА за участю представників військ. Надамо знов слово І.Боберському: "Секретар вже тепер полковник Віктор Курманович, генерал-хорунжий Михайло Омелянович Павленко, старшини із Начальної Команди, старшини від огневої лінії ... Оглядають, говорять. Не можуть рішитись. Республіканські відзнаки, що числами означується старшинство, занові, незвичайні своєю простотою. Старші є за пружками на надрамени, молодці – за пружками на підрамени, які вже носять усусуси. Курмановича голос про усусусів неприхильний. Вичуваю

у других більшу [?] теплоту до однострою, що виробився при Українських Січових Стрільцях ...

Голосування неможливе. Ніхто не видає наказу.

Я особисто підчеркував шапку мазепинку і пружки, як при УСС"[160].

Зрештою, 28 березня 1919 р. заступник Державного Секретаря Військових Справ отаман П.Бубела підписав короткий опис однострою, яким передбачалися "шапка мазепинка, відзнаки старшинства пружками на долішнім кінці рукавів, так само, як при Українських Січових Стрільцях"[161]. Отже, рішення з найбільш дискусійних питань було нарешті прийнято, що дало змогу І.Боберському готувати остаточний докладний опис. Виконати малюнки однострою та знаків розрізнення степенів Боберський попросив О.Куриласа, над відзнакою на шапку працював М.Бринський[162].

Але перші офіційні знаки розрізнення Галицької Армії не були пов'язані з діяльністю І.Боберського. Ними стали "відзнаки для боєвиків і ранених", встановлені 30 березня 1919 р. Документ спочатку мав назву "Проєкт відзнаки для боєвиків і ранених", але потім слово "проєкт" було закреслено. Оригінал підписали командуючий Галицькою Армією отаман М.Омелянович-Павленко і начальник Штабу Галицької Армії полковник В.Курманович. Проєкт був розроблений в НКГА не пізніше 7 березня 1919 р., коли його було розіслано у війська для обговорення[163].

Посвідчення стрільця залізничної жандармерії ЗОУНР Петра Фібуша, видане 3 квітня 1919 р. Стрілець сфотографований у австрійському мундирі та "Мазепинці".

"Відзнака для боєвиків" встановлювалася з метою "виріжнити стрільців і старшин, що так хоробро борються на фронті серед тільки небезпеченьств і так великого самовідречення за свободу Великої України"[164]. Вона являла собою синьо-жовту стрічку 2 см завширшки, складену кутом, довжина зовнішніх ребер якого складала 8 см. Нашивати її належало на лівому рукаві 15 см від шва рукава посередині. Команди бригад мали право надавати відзнаку всім військовикам, що перебувають на фронті (до команди куреня включно) і відносяться до "боєвого стану" (гефехтсштанд), а також "санітарним жовнірам" при

Старшини Гуцульського куреня четара Г.Голинського, весна 1919 р. У центрі командир III Галицького корпусу генеральний хорунжий Володимир Генбачів (сьомий зліва) та начальник штабу корпусу отаман Карл Долєжаль (шостий зліва). Фотографія наочно ілюструє розмаїття у формі одягу та знаках розрізнення, що панувало у той час. Зверніть увагу на широке використання погонів (скоріше за все, це старшинські погони збройних сил Української Держави).

Група старшин авіації з дружинами, весна 1919 р. Старшини носять російські та австрійські (перший ліворуч) однострої і навіть цивільний одяг.

сотнях, за умов наявності не менш як 12 тижнів (84 днів) служби на фронті (в окопах), участі щонайменше в одному бою або отримання поранення від ворожого вогню. В останньому випадку відзнака мала доповнюватися прямокутною червоною нашивкою ("стяжочкою") 0,5 см завширшки між внутрішніми ребрами кута. При цьому зазначалося, що кількість таких "стяжочок" "залежить від одноразового ранення при одній спосібности т.зн. в одній битві можна одержати і кілька ран, одна належить ся тільки одна стяжочка"[165]. Судячи з робочих матеріалів, що збереглися, "відзнака для боєвиків" спочатку передбачалася лише для піхотинців, але в процесі розробки проекту було вирішено надавати її представникам інших родів зброї, а також встановити нарукавний знак для військовиків, що не належали до "боєвого стану", але дістали поранення від ворожого вогню[166]. Вони отримали право носити прямокутні червоні нашивки 5 см завдовжки і 0,5 см завширшки на лівому рукаві на відстані 10 см від низу без синьо-жовтої "бойової відзнаки"[167].

Отже, "відзнака для боєвиків" мала виділяти стрільців та старшин, що брали безпосередню участь в бойових діях, будучи при цьому, по суті, також знаком розрізнення державної належності (синій і жовтий кольори стрічки). До певної міри надання цієї відзнаки можна розглядати як нагородження, тим більше, що військовикам мали видаватися "поіменні посвідки" до неї[168].

Документи свідчать, що виготовлення нарукавних знаків, встановлених 30 березня 1919 р., виявилося справою проблематичною. Так, команда III Галицького корпусу в телеграмі від 8 квітня 1919 р. звернулася до НКГА з проханням роз'яснити "чи відзнаки для боевиків і ранених дістануть боеві формації в відповідній скількости від Н.К.ГА. бо з причини в браку відповідного матеріялу набутє їх натрафляє на непоборні трудности а великі дні свята булиб найкрасшою нагородою до уладження сьвяточного вручення тих відзнак"[169]. 9 квітня 1919 р. інтендантура НКГА направила запит до інтендантури ДСВС щодо можливості отримання матерії, необхідної для виготовлення відзнак[170]. У відповіді, наданій вже 10 квітня 1919 р., зазначалося, що "матерії на описані відзнаки тут на складах нема, можна їх лише купити"[171]. За таких обставин військовикам доводилося добувати відзнаки хто як вмів. Як згадував І.Боберський, отаман І.Коссак попросив його "вистаратись ... о відзнаку для боєвиків і ранених. Я сторопів з початку, але опісля роздумав, що дійсно має право до обох відзнак ... Лише що не полагоджує відзнак сам, а трудить мене"[172].

Як зазначалося вище, після підписання отаманом П.Бубелою короткого опису однострою перед І.Боберським постало завдання підготувати його остаточний варіант. При цьому належало вирішити низку питань, зокрема, визначити кольори родів зброї, міри для виготовлення окремих предметів тощо[173]. У процесі підготовки І.Боберський вирішив подати у газеті "Республика" матеріал щодо однострою і знаків розрізнення[174]. Цей матеріал був опублікований у ч. 56 газети 8 квітня 1919 р.[175] В ньому згадувалися шапка "Мазепинка", польовий мундир ("блюза"), штани ("сподні"), шинель ("плащ"), знаки розрізнення степенів та родів зброї. У рядових та підстаршин знаки розрізнення степенів мали розміщуватися на рукавах у верхній частині, а у старшин – в нижній частині. Та до завершення кількамісячної напруженої роботи було ще далеко: "Я ще не зібрав всіх подробиць про однострій, лютую сам на себе. Для загалу подала опис "Республика", але кравці потребують якнайточнішого опису з всякими мірами. Кожний за мірами питає, неначе би розпоряд все осягнув. Але де дістати сукно, золоті, срібні нашивки, звіздисті гузики, ніхто в першій хвилі не думає" (запис від 12 квітня 1919 р.)[176]. Поряд з уточненням мір та окремих деталей, до опису вносилися і більш значні поправки. Зокрема, 15 квітня 1919 р. отаман П.Бубела зажадав, щоб знаки розрізнення підстаршин розміщувалися у нижній частині рукавів, як у старшин. Це призвело до

Чудова ілюстрація до таємного наказу ДСВС від 24 квітня 1919 р. ч. 11. Цей старшина носить і погони, і кручений шнур на кашкеті. Австрійську старшинську кокарду "українізовано" за допомогою накладки (ймовірно, із зображенням Тризуба). Зверніть увагу на пряжку старшинського ременя австрійської армії.

конфлікту між І.Боберським та О.Куриласом, який був невдоволений постійними змінами[177].

На кінець квітня 1919 р. потреба у встановленні однострою і знаків розрізнення набула особливої гостроти. Відсутність регламентованих зразків не давала змоги боротися з тим розмаїттям, яке панувало в армії. У довірочному (таємному – *авт.*) наказі ДСВС від 24 квітня 1919 р. ч. 11 говорилося: "Немило вражає рівнож ріжноманітність одностроїв, а передовсім ношенє "пагонів" тому по проголошеню сего приказу рішучо забороняє ся являтися в пагонах і шапках з золотими шнурками. Нім появить ся вістник Д.С.В.С. з докладним описом одностроїв, належить вже тепер старатись бодай про шапки "мазепинки". Загальний нарис одностроїв поданий вже в Республіці. ч. 56"[178].

Довгоочікуваний розпоряд

У перших числах травня 1919 р. нарешті побачило світ ч.11 "Вістника Державного Секретаріяту Військових Справ", в якому було опубліковано XLVI Розпоряд ДСВС від 22 квітня 1919 р.[179]

Відповідно до цього розпоряду однострій для "Українського Війська Західної Области Української Народної Републики" мав виглядати згідно з описом, що додавався. Після зношення одностроїв "дотеперішних кроїв" міг виготовлятися і носитися лише однострій, затверджений XLVI Розпорядом.

Однострій встановлювався єдиний для всіх родів зброї і складався з шапки "Мазепинки", польового мундира, штанів та шинелі. Військові священики ("духовники") замість мундира мали носити т.зв. "духовний жупан". Хоча цей однострій передбачався як польовий, він мав носитися також в урочистих випадках аж до подальших розпоряджень. Основні предмети однострою належало виготовляти з вовняного сукна зеленаво-землистого кольору, у разі його відсутності дозволялося використовувати сукно і матерію "иншої полевої краски".

Опис однострою вражає докладністю і ретельним опрацюванням найдрібніших деталей. Крім основних предметів форми одягу в ньому було регламентовано зовнішній вигляд білизни, взуття, поясу, острогів (шпор), подано таблиці з мірами.

В якості головного убору встановлювалася шапка "Мазепинка", що складалася з ковпака ("головача"), декоративного відвороту ("обкладу"), козирка ("дашка"), шапкового знака ("відзнаки") та ґудзика для застібання відвороту. Ковпак мав складатися з восьми клинців, зігнутих під майже прямим кутом так, що утворювалося плоске дно шапки. Вершини клинців сходилися посередині дна. До ковпака мав пришиватися відворот, скошені краї якого утворювали спереду шапки характерний V-подібний виріз. Відворот застібався на ґудзик 14 мм в діаметрі, який міг бути з номером частини (полку) в піхоті, артилерії, кінноті й технічних військах чи гладеньким – в інших родах зброї. Верхні краї шапки (очевидно, йшлося про відворот) повинні були мати вишушку з сукна кольору роду зброї. Шапковий знак встановлювався у вигляді кружка діаметром 2,5 см сріблястого (для рядових та підстаршин) чи золотистого (для старшин) кольору. В документі не сказано, що мало бути на ньому зображено. Втім, у газеті "Стрілець", що вмістила на своїх сторінках виклад опису однострою (щоправда, з деякими неточностями), зазначалося, що на цьому знаку "витиснений є тризуб"[180].

Четар Іван Сокіл. Село Браїлівка (район м. Нова Ушиця на Поділлі), літо 1919 р. Петлиці-"зубчатки" розміщені на комірі австрійського мундира. На грудях четара зліва знак "Не ридать, а добувать".

Генерал-четар Антін Кравс.

Польовий мундир ("блюза") – однобортний, з застібкою на шість гладеньких металевих ґудзиків 20 мм в діаметрі, стоячо-відкладним коміром та чотирма кишенями з клапанами, що також застібалися на ґудзики. Верхні кишені – накладні, зі складками, нижні – прорізні. На плечах – погони ("барчики"), нижні кінці яких мали вшиватися в рукав, а верхні – застібатися на ґудзик. Правий погон повинен був мати три дірки і довжину 24 см, лівий – дві дірки й 18 см довжини. Крім того, на правому плечі, на відстані 5 см від плечового шва, передбачалася сукняна "силька" (контрпогончик). Рядові та підстаршини мали носити на правому плечі т.зв. "поріжок" – сукняний валик 3 см завдовжки і 3 см в діаметрі. За допомогою шльовки він одягався на правий погон, який потягувався через контрпогончик і застібався на ґудзик. "Поріжок" повинні були носити лише військовики, озброєні гвинтівками. Ця конструкція, що мала запобігати зіскакуванню ременя гвинтівки з плеча, була запозичена з уніформи Австро-Угорської армії[181]. У старшин від хорунжого включно погони мали заокруглені кінці і лише одну дірку для застібання на ґудзик.

Штани мали бути вільні в стегнах і колінах, обтислі нижче колін, з двома кишенями. Поза службою старшинам та підстаршинам (від старшого десятника включно) дозволялося носити довгі штани з чорного сукна з кантом кольору роду зброї.В якості взуття могли використовуватися черевики з обмотками або чоботи. Для військовиків, що "дійсно в службі їздять верхом" передбачалися шпори.

Шинель ("плащ") з застібкою на шість ґудзиків, розташованих попарно у трьох місцях. Дірки для застібання мали бути на окремих гостроконечних язичках, пришитих до лівої передньої частини плаща. За словами І.Боберського такі язички є "ціхою української чумарки"[182]. Розріз ззаду мав застібатися на два (варіант для піхоти) чи чотири (варіант для кінноти та артилерії) ґудзики. Комір мав хлястик, що застібався на ґудзик, для фіксації у піднятому стані. На плечах передбачалися погони 5 см завширшки нижні кінці яких мали вшиватися в рукав, а верхні – застібатися на ґудзик. Правий погон повинен був мати три дірки і довжину 27 см, лівий – дві дірки й 21 см довжини. У старшин від хорунжого включно погони мали заокруглені кінці і лише одну дірку для застібання на ґудзик.

Про "духовний жупан" в описі говорилося лише те, що він має бути довжиною до колін і виготовлятися з сукна польової барви у воєнний час, а з чорного сукна – в мирний. Шапка, штани, плащ та знаки розрізнення степенів військових священиків мали бути такі ж, як у старшин.

Роди зброї розрізнялися насамперед кольором "вилогів" (петлиць) на комірі польового мундира і плаща та підкладок нарукавних знаків степенів. Крім того, як зазначалося вище, з сукна кольору роду зброї мали бути випушка на шапці та кант на довгих чорних штанах.

Система кольорів родів зброї суттєво відрізнялася від системи, що існувала у збройних силах Австро-Угорщини. Так, для Генеральної Булави, Артилерійської Булави та Інженерної Булави було встановлено колір "малиновий в оксамиті". Йшлося, очевидно, про використання оксамиту малинового кольору. Натомість, старшин Генерального штабу Австро-Угорської імперії відрізняв чорний оксамит з яскраво-червоним (scharlachrot) кантом, старшин Інженерних штабів – вишнево-червоний (kirschrot) оксамит[183]. Піхота отримала темно-синій колір, його присвоїли також музикантам. У той же час в Австро-Угорській армії піхотні полки мали власні кольори[184]. Кольором артилерії та

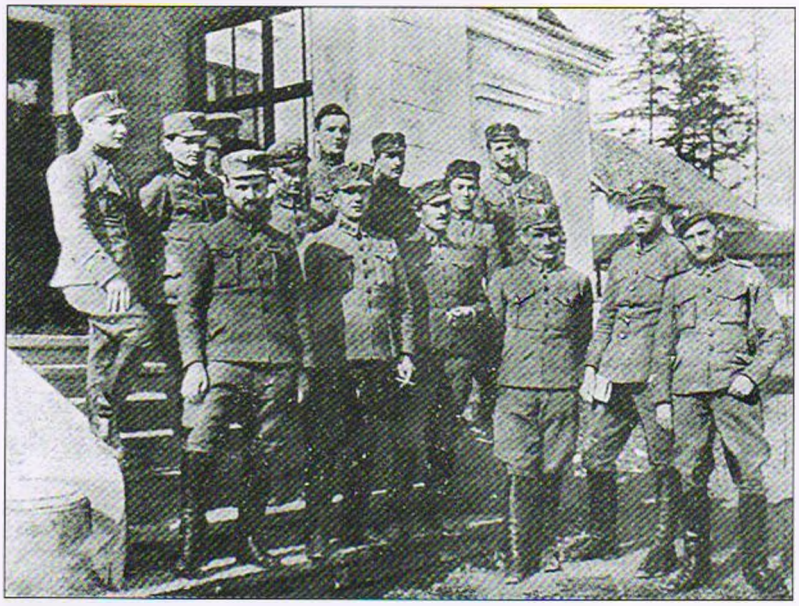

Команда 1-ї бригади УСС. Перший праворуч – четар Лев Лепкий, автор знаків розрізнення у вигляді петлиць - "зубчаток" та пружків на рукавах. Крій мундирів близький до регламентованого XLVI Розпорядом ДСВС.

мінометників став вишнево-червоний, тоді як в Австро-Угорській армії артилерію позначав яскраво-червоний колір (scharlachrot)[185]. Жовтий колір мав відображати приналежність до кінноти. Натомість, в кінноті Австро-Угорської армії, які в піхоті, застосовувалися "полкові" кольори. Зауважимо, що жовтий був кольором кінноти збройних сил УНР та Української Держави, починаючи з весни 1918 р. "Технічна стяга" (сапери, піонери[186], зелізничники, телеграфці, радіовці, летуни, самохідці[187], світильці[188]) також отримала єдиний колір – попелястий. І в цьому випадку мав місце розрив з австрійськими традиціями. Так, в Австро-Угорській армії саперів відрізняв вишнево-червоний колір, піонерів, залізничників і телеграфістів – сталево-зелений, авіатори ж власного кольору не мали[189]. Кольором обозу був визначений темно-зелений, тоді як в Австро-Угорській армії він був світло-синій (lichtblau)[190]. Лікарів та санітарів мав відрізняти чорний колір, інженерних та "твердинних" (фортечних) старшин – темно-жовтий, ветеринарів – кавовий, "духовництво" (військових священиків) – фіолетовий, правничих старшин – сталевий, інтендантських старшин – бордо-червоний в оксамиті, рахункових старшин – ясно-зелений, "харчових" старшин – голубий. Нарешті, "військовим урядникам"[191] був присвоєний ясно-бронзовий колір[192].

Згадані вище кольори доповнювали т.зв. "познаки окремішности" ("окремішні познаки") на лівому рукаві. В Австро-Угорській армії окремі категорії військовиків носили знаки своїх спеціальностей[193]. Подібні знаки планувалося запровадити і в Галицькій Армії[194], але О.Курилас, який мав виконати їхні малюнки, із завданням не впорався. За словами І.Боберського, він "нарисував за штучні значки для мінометців, скорострільців, телеграфістів, телефоністів. Я порадив йому тепер поробити такі значки з букв"[195]. Отож, "познаки окремішности" складалися з двох літер: Мм (мінометці), Сп (сапери); Пн (піонери); Зл (зелізничники); Тг (телеграфці); Рд (радіовці); Лт (летуни); Сх (самохідці); Св (світильники); Лк (лікарі); Сс (скорострільці); Тф (телефонці); Мз (музиканти)[196].

За допомогою петлиць розрізнялися не лише роди зброї, а й категорії ("групи") військовиків. Петлиці мали довжину 7,2 см і по три трикутні вирізи зверху і знизу, що надавали їм характерну "зубчату" форму. У сотенних старшин зубці петлиць зверху і знизу доповнювалися золотим кантом 3 мм завширшки, на петлицях полкових (булавних) старшин вирізи заповнювалися золотою тканиною, що виходила на 3 мм від кінців зубців. У генеральних старшин "зубчатка" була не з кольорового сукна, а зі срібної тканини, вирізи між зубцями заповнювалися золотою тканиною[197]. М.Петруняк називає автором

Перша сторінка "Вістника Державного Секретаріяту Військових Справ" Ч. 11, в якому був опублікований XLVI Розпоряд ДСВС.

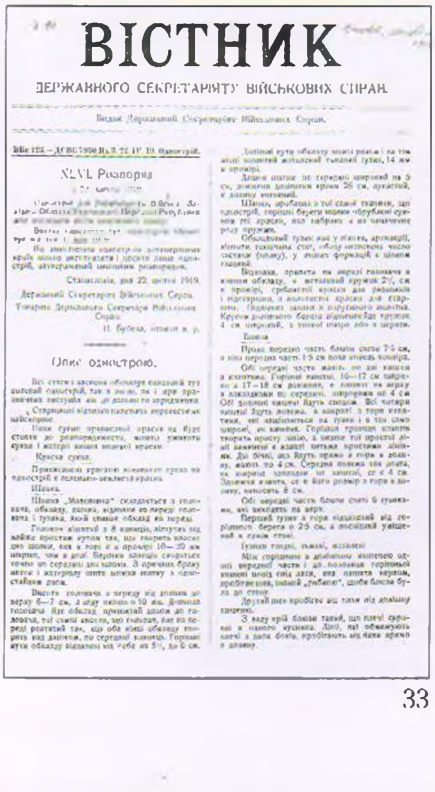

ВІСТНИК

ДЕРЖАВНОГО СЕКРЕТАРІЯТУ ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ

XLVI. Розпоряд

Опис однострою.

Петлиця генерального старшини Галицької Армії (з фото генерал-четара А.Вольфа - праворуч).

проектів однострою і знаків розрізнення Л.Лепкого. За його словами форма петлиць була взята Л.Лепким "з народної вишивки"[198]. Справді, у вишивці західних районів України найпоширенішим є саме геометричний орнамент, створений із простих прямих, скісних, ламаних і зубчатих ліній, що досяг вершин художньо-образного вирішення у XIX ст.[199]

Знаки розрізнення степенів розміщувалися у

Полковий старшина, не раніше травня 1919 р. Добре видно конструкцію петлиць: "зубчатка" з тканини, облямована сутажним шнуром, на підкладці з австрійського галуна.

нижній частині рукавів. Для рядових і підстаршин це були вузькі (6 мм) та широкі (15 мм)[200] срібні пружки 120 мм завдовжки. Старший стрілець, вістун та десятник мали від 1 до 3-х вузьких пружків, старший десятник (підхорунжий)[201] – 1 широкий, булавний десятник – 1 широкий і 1 вузький. Степень хорунжого позначався шовковим пружком (6 мм завширшки і 120 мм завдовжки) кольору однострою з "рожечкою" на кінці, для решти сотенних старшин (четар, поручник, сотник) пружки встановлювалися

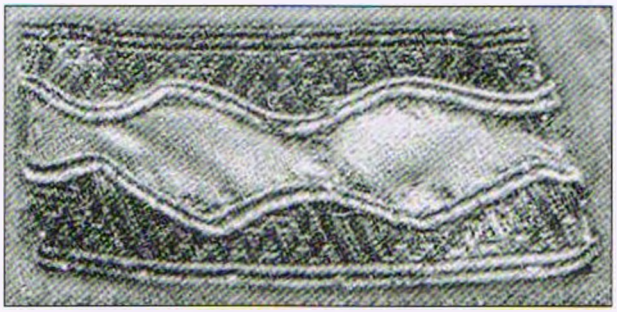

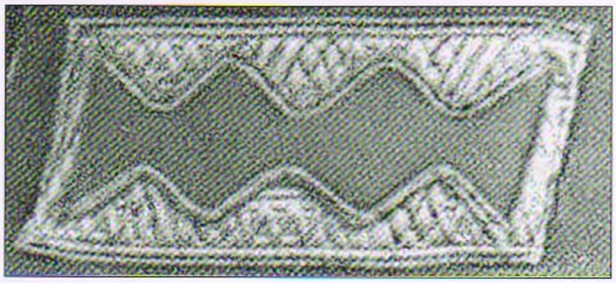

золоті – від 1 до 3-х. Полкові (булавні) старшини (отаман, підполковник, полковник) носили 1-3 золоті "плетінки" (з трьох шнурків) 14 мм завширшки і 120 мм завдовжки, що також закінчувалися "рожечками". Всі описані вище нарукавні знаки розміщувалися на сукняних підкладках кольору роду зброї. Степень генерального четара позначався широким (30 мм) срібним пружком зі схрещеними золотими булавами та "рожечкою" на кінці, генеральний поручник та генеральний сотник мали носити, крім нього, 1 і 2

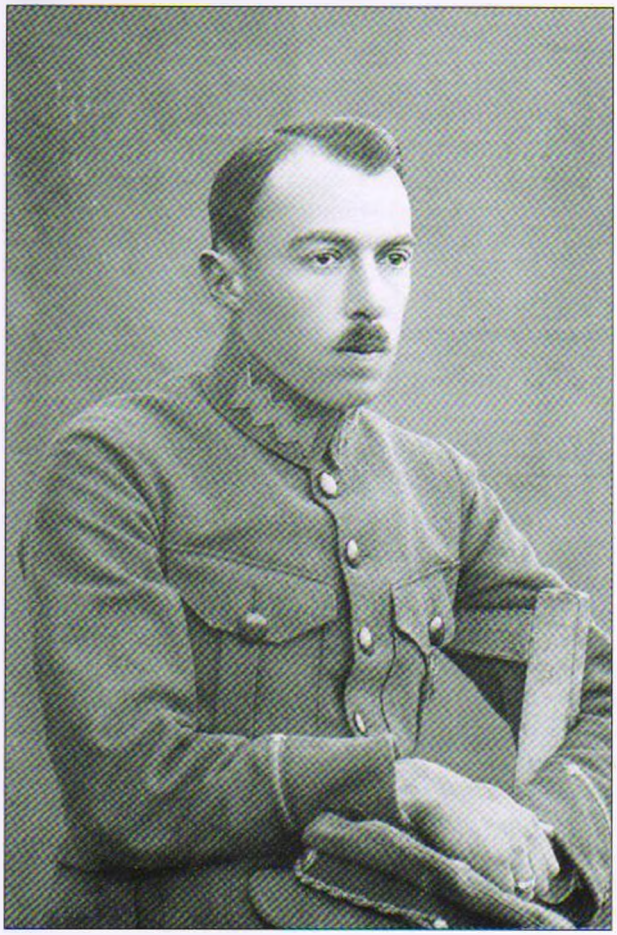

Петлиця сотенного старшини Галицької Армії (на фото ліворуч - четар періоду інтернування).

Петлиця полкового старшини Галицької Армії (з фото полковника Г.Стефанова).

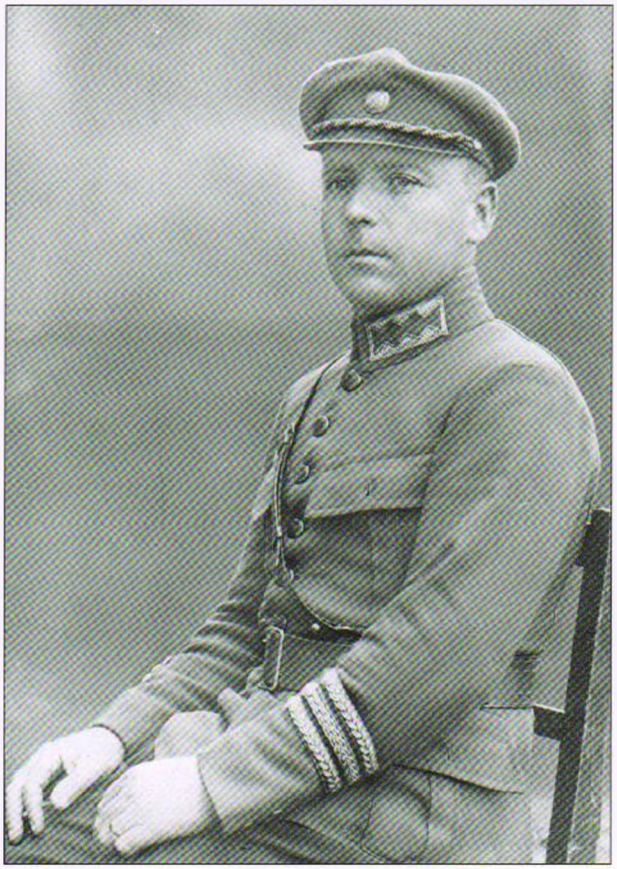

вужчих пружка відповідно. Пружки генеральних старшин були без кольорових підкладок. Інших нарукавних знаків, крім пружків для позначення степенів та "познак окремішности" не передбачалося. "відзнаки для боєвиків і ранених" в описі не згадуються.

Зауважимо, що XIVI Розпоряд ДСВС не мав додатків з малюнками. Широко відому таблицю з малюнками знаків розрізнення (див. с. 37), очевидно, було видано окремо і дещо пізніше. Про це є згадка в щоденнику І.Боберського: "Осінчук приносить

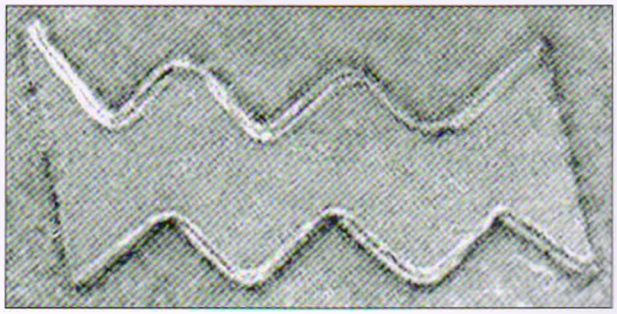

Четар Ілля Варчак.

Генерал-четар Віктор Курманович.

відбитки з рисунку старшинських відзнак, але є деякі неточності. Нарисував пружки на 14 стм., коли в описі подані на 12 стм ... Завтра буде мав до 50 відбиток" (запис від 9 травня 1919 р.)[202].

Цікаво, що петлиці – "зубчатки", поряд з шапкою "Мазепинкою", використовувалися у одностроях українських військових формувань та правоохоронних органів часів Другої світової війни. Цьому сприяла активна популяризація форми одягу Галицької Армії у працях, виданих у міжвоєнний період, насамперед в "Історії українського війська", де було вміщено зменшений відбиток таблиці знаків розрізнення[203]. Саме ця обставина обумовила появу "зубчаток" на однострої військовиків батальйону "Roland" у 1941р.[204] Також "зубчатки" розміщувалися на уніформі української цивільної поліції в Галичині[205], носили їх і в Українській Повстанчій Армії[206].

Таким чином, відповідно до XLVI Розпоряду ДСВС від 22 квітня 1919 р. для Галицької Армії було встановлено однострій з розвиненою і логічною знаковою системою позначення державної приналежності (шапковий знак), роду зброї та спеціальності (колір петлиць, підкладок нарукавних знаків степенів, кантів: "познаки окремішности"), категорії (петлиці) та степеня військовика (кількість пружків на рукавах), а в окремих випадках – частини (ґудзик з номером на шапці). Відмітимо, що розміщення знаків розрізнення степенів на рукавах відповідало практиці країн Антанти часів Першої світової війни: Франції[207], Великої Британії (крім генералів та офіцерів Пішої Гвардії, де вони розміщувалися на погонах)[208], Італії (з 1915 р.)[209]. Звертає на себе увагу чіткий поділ військовиків на категорії – в цьому питанні однострій Галицької Армії був набагато консервативніший за уніформу старшин та козаків Армії УНР, адже навіть колір відзнаки на шапку був різним для старшин та для рядових і підстаршин. У той же час на відміну від Армії УНР урядовці Галицької Армії відрізнялися від старшин лише кольором петлиць.

В умовах воєнного часу втілення у життя вимог XLVI Розпоряду ДСВС становило велику проблему. "Навіть австрійсько-німецька армія кинула свій давний однострій і завела новий. У нас вже від початку війни товчуть цю справу всякі Бб. але досі нічого не вийшло ... Таких сорокатих відзнак і одностроїв, як тепер у нас, не було відай ніколи в ніякого народу" – говорилося у замітці, вміщеній у газеті "Народ" 6 травня 1919 р.[210] Але для забезпечення військ новою формою та знаками розрізнення був потрібен час. У пункті 2 зарядження ДСВС від 19 травня 1919 р. зазначалося:

"Належить постарати ся, щоби як найскорше введено всюди відзнаки старшинства після Вістника Д.С.В.С. Ч.11. Про матеріял на відзнаки подбає Інтендантура Д.С.В.С. Належить візвати старшин, щоби не носили відзнак і частий однострою, які противлять ся приписам укр. армії, а своїм фантастичним виглядом викликують негодовання серед мужви [Блискучі ґузики, відзнаки на "барчиках" (т.зв. "пагони" віденської моди), віденські або чорні австрийські

шапки уланки і т.д.] Ношеня однострою, заведеного з кінцем 1918 р. Збірною станицею у Відні заборонясть ся"[211]. Тут слід зробити невеличкий відступ. Під час залишення австро-угорськими військами у 1914 р. території Галичини, звідти мігрувала і частина українського населення. Стараннями Української Бойової Управи[212] у Відні було створено "Збірну станицю", завданням якої був набір добровольців до Українського Легіону. Після проголошення ЗУНР її було реорганізовано у "Переходову станицю". На той час з італійського, сербського і навіть французького фронтів через Відень поверталася додому велика кількість вояків-українців. "Переходова станиця" мала забезпечити їх приміщеннями і харчами та спрямувати до ЗУНР в обхід Польщі належно обмундированих і, по можливості, зі зброєю[213]. Українські старшини у Відні мали спеціальний однострій. На жаль, докладною інформацією про нього ми не володіємо. Можемо сказати лише, що був він синього кольору, з блискучими ґудзиками та погонами для розрізнення степенів. Старшини, які прибували з Відня, продовжували його носити, посилюючи і без того велике розмаїття у сфері форми одягу.

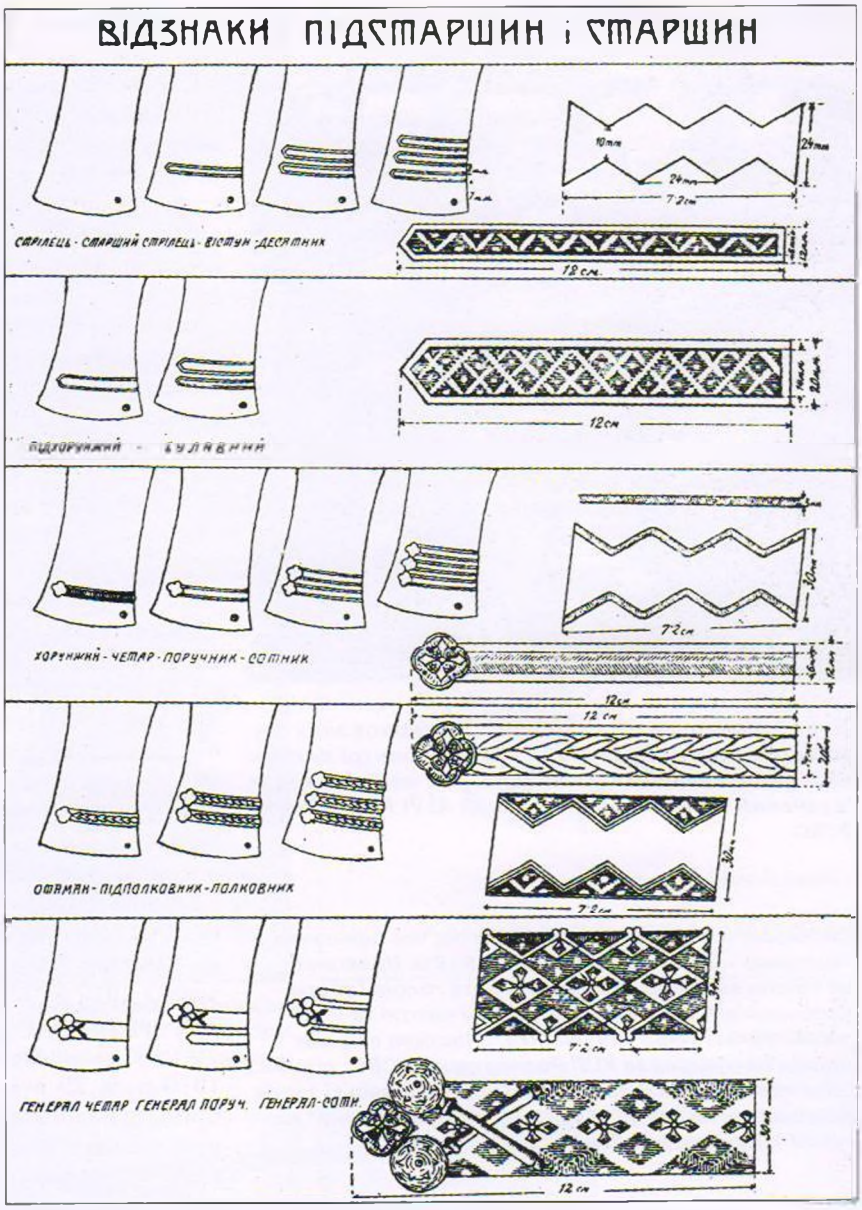

Офіційна таблиця знаків розрізнення військовиків Галицької Армії.

Носіння однострою, що повністю відповідав опису, затвердженому XLVI Розпорядом, було рідкістю. Зазвичай відповідні знаки розрізнення (петлиці та нарукавні знаки степенів) розміщували на мундирах, які були в наявності. Це стосувалося навіть осіб вищого командного складу. Старшини, яким зрештою вдалося обзавестися новими польовими мундирами, зазвичай не носили на них погонів - мабуть тому, що в Австро-Угорській армії погони були ознакою мундирів рядових та підстаршин. Судячи з фотографій, петлиці полкових та генеральних старшин на практиці розходилися з офіційними малюнками. Зокрема, у полкових старшин сукняна зубчатка, встановлена для сотенних старшин, могла просто накладатися на прямокутник, вирізаний з широкого галуна, у генеральних старшин "зубчатка" вирізалася зі срібного галуна і накладалася на прямокутник зі золотого галуна. Петлиці сотенних старшин могли бути без золотого канта. Різноманітність спостерігалася і в шапкових знаках. По-перше, використовувалися кокарди, завезені з Наддніпрянщини. По-друге, кокарди для Галицької Армії замовлялися у Відні, очевидно, на тих же підприємствах, де виготовлялися шапкові знаки для Українського Легіону. По-третє, на шапках могли носитися різноманітні пропагандистські знаки

Група галицьких старшин, інтернованих у Чехословаччині. Йозефів, 1921 р. У центрі сидить військовий священик. Очевидно, так мав виглядати "духовний жупан", передбачений XLVI Розпорядом ДСВС.

Військовики 5-ї бригади, поранені під час офензиви Копичинці – Золочів, в лазареті, 1919 р. Практично всі носять австрійські мундири, зате головні убори різноманітні – кашкети, австрійські піхотні та кавалерійські кепі, "Мазепинка". Частина вже має пружки на рукавах за XLVI Розпорядом ДСВС, другий зліва все ще носить австрійські підстаршинські знаки розрізнення на комірі. У старшини в "Мазепинці" на рукаві "відзнака для боєвиків".

з національною символікою, у тому числі відзнака "Соборна Україна". Нарешті, окремі старшини носили австрійські "розети" з розміщеними посередині національними символами. Що ж до "познак окремішности" то вони, швидше за все, широкого розповсюдження не набули. Натомість окремі категорії військовиків вживали неофіційні нарукавні знаки. Зокрема, санітари могли носити червоний хрест на білому квадраті, льотчики – пропелер з крилами[214]. Також зберігся проект нарукавного знака для повітроплавців у вигляді якоря з крилами, що мав бути чорним на захисному тлі, срібним – на чорному і синьому[215]. Відомостей про його реалізацію на разі немає.

Зміни у знаках розрізнення під час Чортківської офензиви

Під час Чортківської офензиви генерал О.Греков та підполковник К.Стіпсич де Тернова вжили заходи щодо забезпечення виконання XLVI Розпоряду ДСВС в частині, що стосувалася знаків розрізнення. За словами С.Шухевича, багато старшин "за взором більшовиків не носило старшинських відзнак. Богато було й таких, що в часі першого відвороту без причини поздіймали свої відзнаки і повикидали"[216]. Відповідно до Наказу військам Галицької Армії від 13 червня 1919 р. ч.оп. 3117 всі старшини і підстаршини мали в термін до 8 днів нашити відзнаки[217]. Вимога старшинам в шестиденний термін нашити "старшинські відзнаки" містилась у Наказі Штабу Галицької Армії від 16 червня 1919 р. "Ми мусимо представляти твердо та здорово зорганізовану армію" – зазначалося при цьому[218]. Згідно з § 2 Наказу Військам від 18 червня 1919 р. ч. 29 всім старшинам та підстаршинам приписувалося відразу після оголошення цього наказу зняти всі австрійські знаки розрізнення як старшинські, так і підстаршинські, а натомість нашити знаки розрізнення, встановлені ДСВС[219]. Втім, Наказом Військам від 22 червня 1919 р. ч. 47 до цього параграфу було внесено зміни. Зокрема, старшини фронтових частин повинні були нашити знаки розрізнення до 1 липня 1919 р., стрільці та підстаршини мали використати замість срібних нашивок і шнурків білі. З причини нестачі сукна на петлиці підстаршинам належало пашивати лише знаки розрізнення степенів. Для частин в запіллі та Етапі Армії Наказ Військам від 18 червня 1919 р. ч. 29 залишався в силі[220].

Так чи інакше, вимоги щодо носіння старшинами знаків розрізнення степенів почали виконувати. "Хоч як було тяжко дістати золотих пасків, то вже в Чорткові перед приходом до Бучача, ходили всі

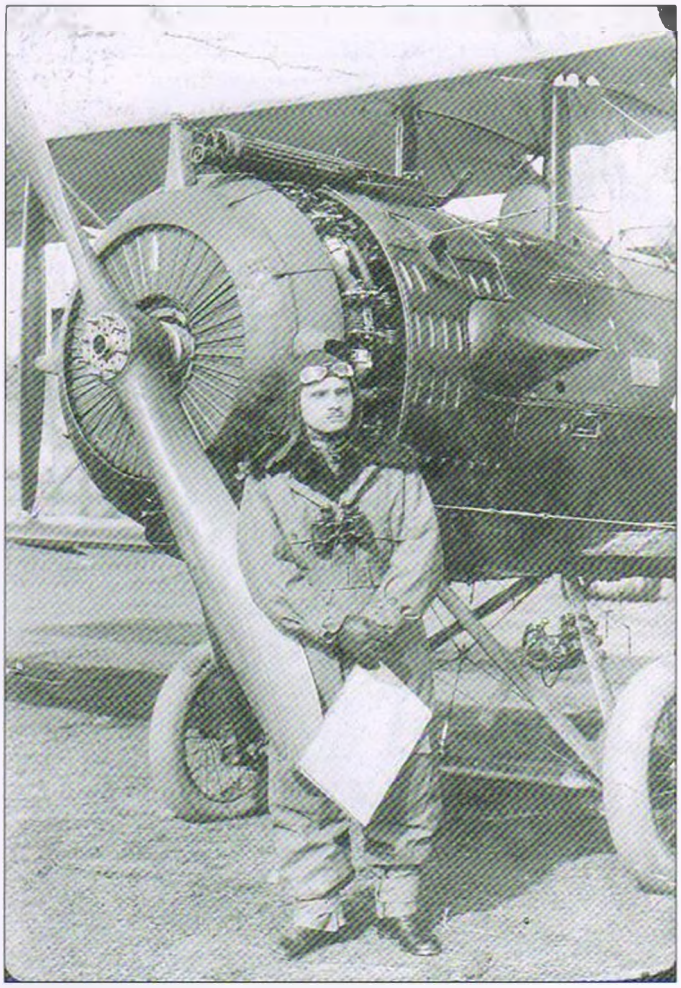

Четар Микола Білобрам біля літака – розвідника "Сальмсон 2А2" французького виробництва, літо 1919 р. (?) Добре видно комір мундира з попелястими петлицями технічних військ.

старшини з приписаними відзнаками. Вишукували старі урядничі австрійські мундири і зрізували з них еполети, ходили по священиках і випрошували гальони зі старих фелонів та епітрахілів і все це перероблювали кравці на старшинські відзнаки. Строго заборонено носити давні австрійські і російські дистинкції. Це впровадило вкінці лад у тім хаосі відзнак, який розпаношився був у Галицькій Армії" – згадував пізніше С.Шухевич[221].

З огляду на неможливість забезпечити всю армію уніформою, встановленою XLVI Розпорядом ДСВС, НКГА 14 червня 1919 р.

Проект нарукавного знака для повітроплавців Галицької Армії, весна 1919 р.

Галицькі авіатори, інтерновані в Чехословаччині. У крайнього праворуч на рукаві видно ромб із зображенням пропелера з крилами.

видала розпоряд ч.оп. 3167, відповідно до якого з 1 липня 1919 р. запроваджувалися "відзнаки" у верхній частині правого рукава для "відріжнення поодиноких висших команд, корпусів, бригад та родів оружа"[222]. До розпоряду додавалася таблиця з малюнками. Розпоряд НКГА ч.оп. 3167 про нові нарукавні знаки був оголошений Наказом Військам від 14 червня 1919 р. ч. 12[223].

Нарукавним знаком НКГА встановлювався жовтий тризуб 5 см заввишки і 5 см завширшки. Очевидно, використання в такій якості Герба УНР підкреслювало статус Начальної Команди як вищого органу військового управління. У згаданому вище Наказі Штабу Галицької Армії від 16 червня 1919 р. також зазначалося: "Наказ про відзнаку Начальної Команди, яка є почесним знаком, належить перевести як найскорше в життя"[224]. Визначення "почесний знак" показує, що нарукавний знак НКГА із самого початку сприймався як знак розрізнення, що не просто вказує на належність до вищого органу військового управління, а й підкреслює престиж проходження служби в ньому. На сьогодні нам відома лише одна фотографія, яка підтверджує носіння цього нарукавного знака, але не на правому, а на лівому рукаві[225].

Приналежність до певного корпусу позначав вертикальний пружок (нашивка – *авт.*) 5 см заввишки і 2 см завширшки, червоного (I корпус), синього (II корпус), жовтого (III корпус), зеленого (IV корпус) чи білого (V корпус) кольору. Швидше за все, кольори пружків не мали якогось символічного значення – головним було забезпечити чітке візуальне розпізнавання. Військовики штабів корпусів мали носити під пружком відповідного кольору жовті схрещені булави 5 см завбільшки.

Піхотні бригади розрізнялися чорними римськими числами (бригада УСС – літерами) на пружках такого ж розміру й кольору, як і пружок корпусу, до якого вони входили, але розміщених горизонтально.

У решти військовиків під пружком відповідного корпусу повинні були розміщуватися:

червоний круг 4 см в діаметрі – артилерія;

жовтий рівнобічний трикутник зі стороною 5 см – кіннота;

схрещені лопата і сокира 5 см завбільшки кольору пружка корпусу –саперні, технічні, будівельні та "робітничі" частини.

Військовики Вишколів корпусів мали носити лише пружки відповідних корпусів, для запілля в якості нарукавного знака встановлювалося зелене кільце 1 см завширшки і 6 см в діаметрі. Описані вище нарукавні знаки могли бути сукняні або нанесені фарбою і передбачалися однаковими для старшин і

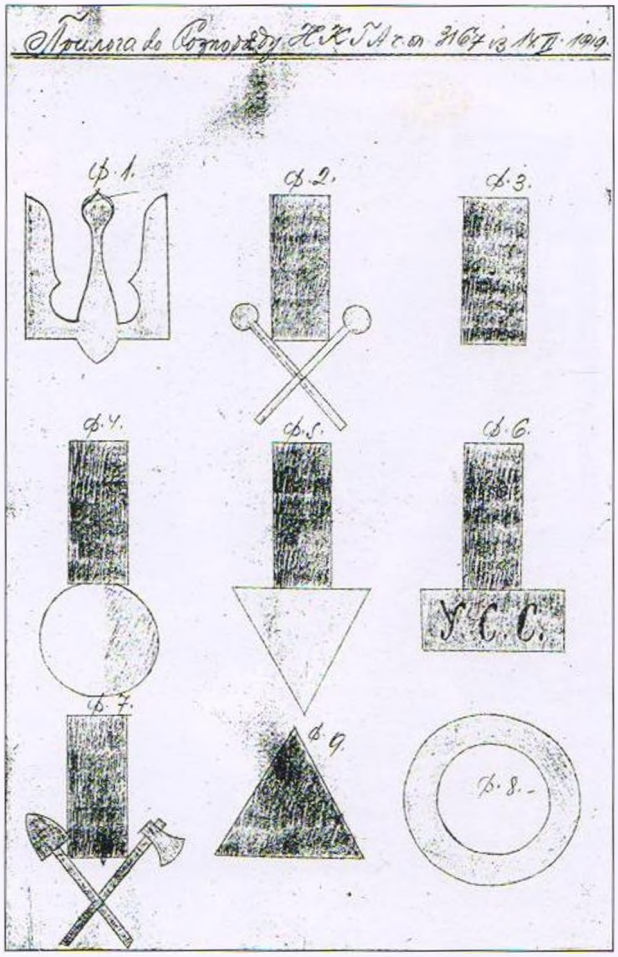

Додаток до розпоряду НКГА від 14 червня 1919 р. ч.оп. 3167.

козаків[226]. Всі військові частини мали пошити їх в триденний термін (частини, що знаходяться в бою – в семиденний).

21 червня 1919 р. Диктатор ЗОУНР затвердив розпоряд НКГА ч.оп. 3167 "з тим додатком, що для старшин і мужви приділеної мені згл. повнячої службу при відділах, що підлягають прямо мені, установляю для відріжнення тризуб 5 см. високий і 5 см. широкий синьої краски"[227]. Можна з упевненістю твердити, що цей нарукавний знак відрізнявся від нарукавного знака НКГА лише кольором. Ці та інші зміни були відображені у LXI Розпоряді Диктатора від 21 червня 1919 р. В ньому додатково визначалося, що нарукавні знаки бригад у складі корпусу мають бути різного кольору: першої по черзі – червоного, другої – синього, третьої – жовтого, четвертої – зеленого. Наприклад, військовики четвертої бригади III корпусу мали носити вертикальний пружок жовтого, а горизонтальний – зеленого кольору. Бригаду Українських Січових Стрільців належало позначати

1. Поручник, лютий 1919 р.
2. Поручник, весна 1919 р.
3. "Відзнака для боєвиків" за малюнком, вміщеним у документі про її встановлення.

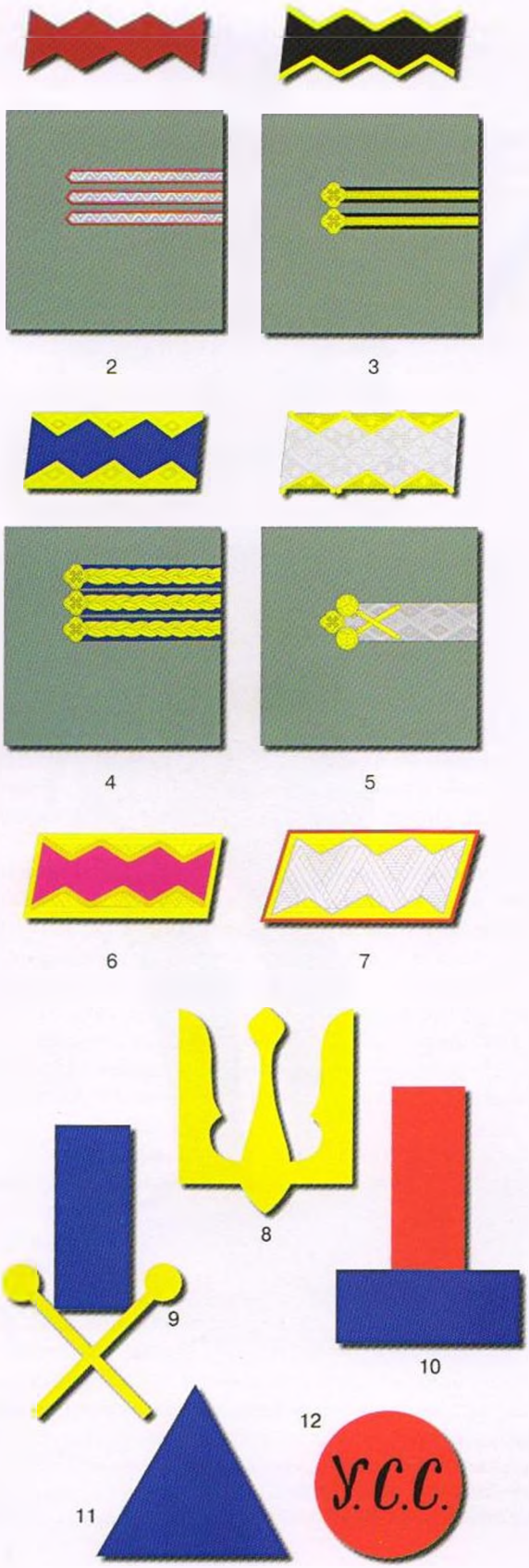

1

1. Четар артилерії, травень - серпень 1919 р.
2-5. Знаки розрізнення військовиків за офіційною таблицею їх малюнків.
6-7. Петлиці полкових (6) та генеральних (7) старшин, що використовувалися в дійсності.
8-12. Нарукавні знаки за LXI Розпорядом Диктатора ЗОУНР від 21 червня 1919 р.

1. Булавний десятник артилерії, літо - осінь 1919 р.
2. Сотник артилерії, літо - осінь 1919 р.

1. Полковник піхоти, літо - осінь 1919 р.
2. Генерал - четар, літо - осінь 1919 р.

1. Військовий священник, літо - осінь 1919 р.
2. Військовий льотчик, літо - осінь 1919 р.

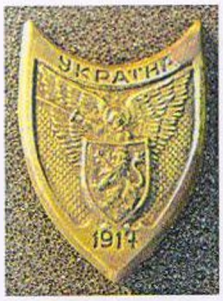

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

1

2

3

4

5

6

7

8

10

9

9a

11

12

13

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

літерами "УСС" на нашивках, які означають піхоту, артилерію, кінноту. Для Команди припілля (етапу) армії встановлювався нарукавний знак у вигляді синього рівнораменного трикутника зі стороною 5 см, пошитого вершиною угору[228].

Вимога щодо різних кольорів для нарукавних знаків бригад у складі корпусу була вміщена також у Наказі Військам від 27 червня 1919 р. ч. 74 [229]. Відповідно до Наказу Військам від 2 липня 1919 р. ч. 87 нарукавний знак у вигляді червоного рівнораменного трикутника зі стороною 5 см отримав Армійський Вишкіл[230].

Як бачимо, більшість вищеописаних нарукавних знаків являли собою прості геометричні фігури різних кольорів, що дозволяло легко розрізняти з'єднання, роди зброї і т.д. Зауважимо, що кольори нарукавних знаків артилерії та кінноти співпадали з кольорами, встановленими для них XLVI Розпорядком ДСВС[231]. Лише для саперних, технічних і т.п. частин нарукавний знак мав вигляд характерних інструментів – лопати і сокири.

Навіть у тих складних умовах НКГА не залишала поза увагою питання подальшого розвитку системи знаків розрізнення. В доповіді Диктатору від 24 червня 1919 р. ч.оп. 3515 Начальна Команда прохала про затвердження "слідуючих старшинських відзнак". Для старшин "які повнять службу після штату при Н.К.Г.А. і при Диктаторі З.О.У.Н.Р. згл. при відділах безпосередно тому-ж підчинених, а не є приділені до ніякої части фронтової згл. Запілля з виїмкою старшин спеціяльних родів оружжа: Генерального Штаба, артілєрійських, кавалєрійських, технічних, обозних, інжинірських, ветеринарних, правничих, інтендантських, рахункових, харчевих і військових урядників" пропонувалося встановити петлиці білого кольору. Також передбачалося доповнити опис петлиць генеральних старшин: срібна на золотому підкладі "зубчатка" мала бути обрублена сукном кольору роду зброї. Кольорові підкладки за родом зброї повинні були отримати також нарукавні знаки генеральських степенів[232]. Ці пропозиції (на наш погляд – цілком слушні) Диктатор не схвалив: "Теперішну хвилю уважаю невідповідною для переводженя дальших змін старшинських відзнак. Належить їх задержати аж до покінченя війни, тому дальших внесень більше не предкладати"[233].

Як випливає з Наказу Військам від 25 червня 1919 р. ч. 60, у період, що розглядається, траплялися непоодинокі випадки насильства над цивільним населенням з боку окремих військовиків, що видавали себе за службовців польової сторожі або жандармерії. З огляду на зазначене, з-поміж іншого у наказі визначалося, що військовики польової сторожі мають носити синьо-жовті пов'язки на лівій руці[234].

Неможливість повністю забезпечити війська формою одягу та всіма знаками розрізнення встановленого зразка призводила до того, що потреба у чіткому відрізненні власних військ від ворожих залишалася вельми актуальною. Згідно з наказом Команди І Галицького корпусу від 26 червня 1919 р. ч. 26 для "відріжнення нашого війська від польських" належало розмістити на шапках білі "опаски", при цьому зазначалося, що вони можуть бути з паперу[235]. У наказі 4-ї Золочівській бригаді від 27 червня 1919 р. ч. 139 містилося посилання на наказ вищого військового керівництва: "Начальний Вожд наказав, щоби всі війська на фронті уживали для відріжнення від Поляків білої опаски"[236].

Воєнні дії диктували необхідність певного спрощення знаків розрізнення. Поштовхом до цього стала ініціатива знизу. Команда І Галицького корпусу 8 липня 1919 р. запропонувала НКГА ввести "польові відзнаки" зі зеленого сукна на підкладці кольору роду зброї. Старшини мали б носити пружки визначеної довжини з поширенням

Фрагмент фотографії групи старшин Галицької Армії періоду інтернування в Чехословаччині. На рукаві сотника нашитий знак приналежності до НКГА. Привертає увагу незвична форма петлиць.

Старшини 5-го гарматного полку, не раніше липня 1919 р. У старшин, що сидять першим і другим зліва, нарукавні знаки у вигляді червоного круга (артилерія) у поєднанні з червоним пружком (колір І Галицького корпусу, до якого входила 5-а бригада). У другого старшини круг розміщений над пружком корпусу, що суперечить розпоряду НКГА ч.оп. 3167.

у формі "звіздки" на кінці, підстаршини – пружки встановленої ширини й форми, але на половину коротші. Золотий кант на старшинських петлицях пропонувалося замінити зеленим або жовтим[237]. Судячи з малюнка, ці пропозиції в частині старшинських знаків розрізнення стосувалися лише сотенних старшин.

На основі зазначених пропозицій був виданий Наказ Військам від 11 липня 1919 р. ч. 106, яким було дозволено носити "полеві відзнаки" зі зеленого сукна на підкладках кольору відповідного роду зброї. Для старшин це мали бути пружки визначеної довжини з "поширенням в формі звіздки" на кінці (у хорунжих – без "звіздки"). Підстаршини "для скорого розріжнення" мали носити "паски приписаної Д.С.В.С. ширини й форми о половину коротші"[238]. Золотий кант на петлицях дозволялося замінити жовтим. При цьому зазначалося: "Сі відзнаки однак лише тоді переводити, коли не буде дійсно инших – приписаних матеріялів, а Начальна Команда звертаэ увагу, щоби такі случаі обмежити до найстрогіщої конечности"[239].

На 24 червня фронт проходив вже за 40 км від Львова. У той же час закріпити воєнний успіх було неможливо – українським військам катастрофічно не вистачало боєприпасів. Не маючи більше сил для боротьби з поляками, Галицька Армія перейшла на терени Наддніпрянщини, ознаменувавши цим новий етап збройної боротьби за волю України.

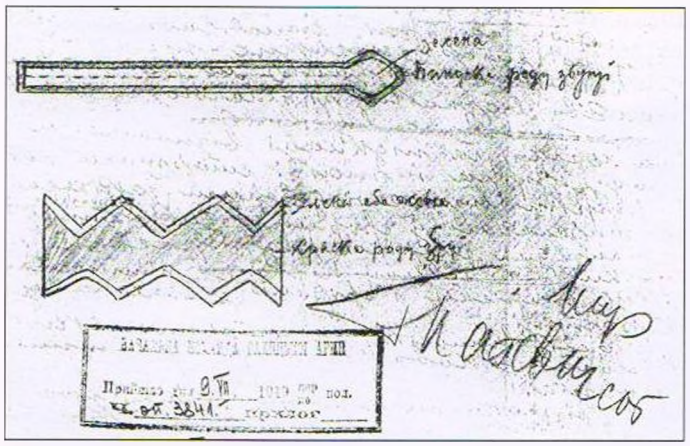

Малюнок – додаток до пропозицій І Галицького корпусу щодо спрощення знаків розрізнення.

У боротьбі за визволення Наддніпрянщини

Перехід за р.Збруч став тяжким випробуванням для Галицької Армії. Гіркоту поразки посилювало важке матеріальне становище. "Моя саперська сотня складалася з людей по більшій части нездібних до повнення полевої служби... Рівнож і однострій лишав богато до бажання, ба – було навіть кількох босих" – згадував Є.Бородієвич[240]. Без особливого ентузіазму зустрічало галичан місцеве населення: "Селяне, при вході до села витали нас словами: "Австрійці йдуть" ... Але впрочім нема чому дивуватися, бо много з нас носило тоді австрійські однострої і на голові такі-ж шапки"[241].

Документи свідчать, що вище державне та військове керівництво ЗОУНР приділяло у той час особливу увагу питанням збереження належного рівня дисципліни в армії, намагалося не допустити її розкладу.

Наказом Військам від 19 липня 1919 р. ч. 112 був оголошений наказ Диктатора, спрямований на підтримання дисципліни. У пункті 2 цього наказу було констатовано той факт, що багато старшин та підстаршин і далі не носять знаки розрізнення. Відповідно до зазначеного НКГА наказала Команді Етапу Армії та "всім боэвим Начальствам" затримувати кожного старшину без знаків розрізнення та доповідати його прізвище і місце служби Начальній Команді[242].

У Постанові Диктатора ЗОУНР від 20 липня 1919 р. ч. 550 (оголошена старшинам довірочним наказом НКГА від 22 липня 1919 р.

ч. 6) відверто висловлювалося побоювання що "З причини побуту на території східної Области Української Народної Республіки ... армія може в стичности й товаришенні зі східно-українськими Військами здеморалізувати ся"[243]. Відповідно, приписувалося вжити всіх заходів для збереження існуючого рівня дисципліни, заборонялося "під жадним зглядом нарушувати устави нашої Армії, як на примір: старшинські степені, рід відзнак і систем поборів"[244]. Згідно з Постановою Диктатора від 20 липня 1919 р. ч. 551 (оголошена Наказом Військам від 21 липня 1919 р. ч. 114) за ним залишалося право присвоювати всі старшинські степені та вносити зміни до "дісціпліни, однострою, виеквіпування та належностей"[245].

Таким чином, подальший розвиток уніформи і знаків розрізнення Галицької Армії мав проходити під контролем Диктатора. Але становище, в якому опинилися збройні сили ЗОУНР після переходу р. Збруч, зумовлювало необхідність отримання допомоги від Наддніпрянської Армії. Так, за телефонограмою помічника Головного начальника постачання Армії УНР від 28 липня 1919 р. ч. 7409, Головному інтенданту належало відпустити для Галицької Армії 700 кашкетів, 1000 сорочок та 500 підштаників[246]. Звісно, що такі масштаби допомоги не могли задовольнити потреби. Про це йшлося у листі Начальної Інтендантури Галицької Армії при Команді Етапу до Головного начальника постачання від 1 серпня 1919 р. В цьому листі також висловлювалося прохання забезпечити майстерні одностроїв сукном, полотном і нитками, оскільки запаси сукна, привезені з Галичини, вичерпалися[247]. Відповідно до накладної від 6 серпня 1919 р. ч. 248 речовим відділом Проскурівського Інтендантського закладу за нарядами Головного інтенданта ч. 2673 та 2655 і Управи закладу ч. 4081 було відпущено Інтендантурі Галицької Армії 1700 нових кашкетів і 1000 натільних сорочок[248]. Всього за період до 1 жовтня 1919 р., за даними Начальної Інтендантури, Галицька Армія отримала 900 гімнастерок, 2800 штанів, 600 пар білизни, 2300 кашкетів і 1500 аршинів (1 аршин – 72,12 см) сукна[249].

Як бачимо, в нових умовах збройні сили ЗОУНР мусили задовольнятися тими предметами уніформи, які можна було отримати від Наддніпрянської Армії, зокрема кашкетами. Стало зрозумілим, що в найближчій перспективі від шапки "Мазепинки" доведеться відмовитися.

"Э конечно із дісціплінарних причин, щоби могти виразно розріжняти стрільця і старшині нашої Армії" – так обґрунтовувалася необхідність встановлення додаткових знаків розрізнення в доповіді начальника Штабу Армії полковника А.Шаманека Диктатору від 28 липня 1919 р. ч.оп. 4292. Суть пропозицій НКГА, викладених в доповіді, полягала у наступному. По-перше, "загально маючіся впровадити шапки англійського покрою" (тобто кашкети) належало доповнити "обвідкою" (околишем) кольору роду зброї. По-друге, замість "приписаних, не всюди однак ще введених, відзнак на рукавах, котрі густо-часто э подібні до таких самих Армії Петлюри", розмістити на обох рукавах "велике "Г", рівнож краски дотичного роду оружжа. У приналежних до трох Корпусів понадто перед "Г" арабська цифра "1", "2" або "3", так що приналежність до котрогось з Корпусів можна буде скоро розріжнити". По-третє, чітко виділити польову та етапну жандармерію червоними ("як австрійська артілэрія") петлицями, кашкетом, а також червоними погонами, причому для старшин – плетеними зі шнурів. По-четверте, виходячи з того, що існуючі відзнаки генерала "э дещо за скромні" ввести

Д-р Юліан Соневицький, ветеринарний лікар при штабі 3-ї бригади (стоїть). Копичинці, червень 1919 р.

для генералів шкарлатно-червоні лампаси, подібні лампаси ввести і для старшин Генерального Штабу, але "в приписані для Генерального Штабу краси"[250].

Отже, НКГА мала на меті зміцнити рівень дисципліни шляхом впровадження додаткових знаків розрізнення для генералів, старшин Генерального Штабу та військовиків жандармерії, істотно спростити систему нарукавних знаків. В наведених вище пропозиціях передбачався перехід на новий головний убір – кашкет. Зауважимо, що за даними І.Боберського окремі старшини Галицької Армії всупереч вимогам XLVI Розпоряду ДСВС обзавелися кашкетами російського зразка ще в Галичині[251].

Пропозиції НКГА щодо заміни "Мазепинки" кашкетом та встановлення нових нарукавних знаків зустріли різко негативну реакцію І.Боберського. В доповіді на ім'я Диктатора від 31 липня 1919 ч. 1076

референт Письменничого відділу вказав на роль головного убору як характерної риси війська, що мусить відображати самобутність національної культури. На думку І.Боберського, наслідування головних уборів збройних сил інших країн свідчить про убогість культури та неспроможність народу на власну думку. З огляду на зазначене пропонувалося залишити шапку "Мазепинку". Якщо ж скасування "Мазепинки" є конче необхідним, продовжував І.Боберський, слід оголосити конкурс на створення українського кашкета, а поки що запровадити "Петлюрівку", тобто кашкет англійського крою, який носили "київські" Січові Стрільці. Недоцільним визнавалося встановлення нарукавних знаків у вигляді літери "Г". За словами І.Боберського це "побільшить єще більше латкастість однострою, викликану заведеними вже дотепер нашивками по рукавах"[252]. Зауважимо, що проблема відображення в однострої національної самобутності, порушена в доповіді І.Боберського, є вельми актуальною і в наш час. Але наведені ним аргументи на користь збереження шапки "Мазепинки" розбилися об сувору дійсність.

Відповідно до LXXIV Розпоряду Диктатора від 18 серпня 1919 р. було частково змінено і доповнено XLVI Розпоряд ДСВС.

Скасовувалася шапка "Мазепинка", замість якої встановлювалася шапка "Київлянка" (кашкет) що, за словами мемуаристів, називалася також "Петлюрівка"[253]. Вона складалася з околиша ("обруча"), тулії ("головача"), козирка ("лашка"), підборідного ремінця ("підбородку") та шапкового знака ("відзнаки"). Околиш (4,5 см заввишки) мав прикрашатися нашивкою з сукна кольору роду зброї шириною 3 см. Тулія складалася з денця, що виходило на 3 см поза околиш, та "приверха" 5 см завширшки для сполучення тулії з околишем. Підборідний ремінь – сукняний, шириною 12 мм, мав кріпитися до околиша за допомогою металевих ґудзиків (сірого металу для "мужви", жовтого для старшин). У військовиків піхоти, артилерії, кінноти, технічних військ та обозу на ґудзиках шапки повинен був розміщуватися номер частини (полку), в інших родах зброї вони мали бути гладенькі. Для генералів ремінець встановлювався золотистий.

Командир 2-го кінного полку 1-ї Кінної бригади сотник Ріхард Ярий. Замість приписаних сукняних погонів сотник носить на лівому плечі погон у вигляді складеного вдвоє золотого з чорним шнура, якій був ознакою уніформи старшин кінноти Австро-Угорської армії. На кашкеті відзнака з тризубом у вінку (кол. іл.VI-8).

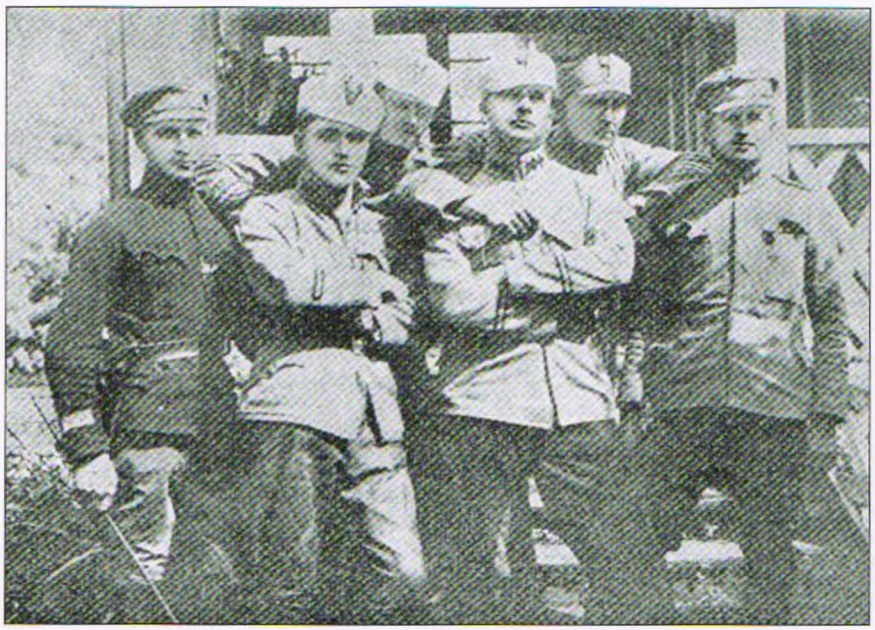

Старшини та підстаршини 4-ї батареї 7-го гарматного полку. Летичів, липень 1919 р. Ця мальовнича компанія цікава чітким поділом за головними уборами: старшини носять "Мазепинки", підстаршини – кашкети, причому без кокард. Всі військовики мають приписані знаки розрізнення степенів, у більшості на мундирах нашиті петлиці. Як випливає з цієї та багатьох інших фотографій, підстаршини в степені булавного десятника зазвичай розміщували вузький пружок над широким, хоча офіційна таблиця знаків розрізнення передбачала зворотний порядок.

"Пробоєвий" (штурмовий) курінь 1-ї бригади УСС. Мукша (район Кам'янця-Подільського), 18 серпня 1919 р. Попри не надто високу якість фотографії можна роздивитися підстаршинські пружки на рукавах військовиків, що на передньому плані. Значна частина штурмовиків носить кашкети, офіційно встановлені того самого дня.

"Відзнака" на околиш – така ж як за XLVI Розпорядом ДСВС для "Мазепинки". Як бачимо, новий головний убір подавав ту саму інформацію (державна належність, рід зброї, частково – номер частини та категорія військовика), що й попередній. Фотодокументи не підтверджують використання на практиці кольорових нашивок на околиш. Він був або такого ж кольору, як і тулія, або повністю робився з сукна кольору роду зброї.

Низка положень LXXIV Розпоряду була спрямована на більш чітке вирізнення генералів, старшин Генеральної Булави та старшин "приділених до генеральної булави"[254]. Так, для генералів запроваджувалися підкладки для петлиць та пружків на рукавах, що виходили на 3 мм поза їх краї, двохрядні лампаси (4 см завширшки) та нашивка на околиш кашкета зі шкарлатно-червоного сукна. Старшини Генеральної Булави отримали однорядні лампаси малиново-червоного сукна 5 см завширшки. Як і у випадку зі збройними силами Української Держави, де для старшин Корпусу Генерального Штабу були також встановлені малинові лампаси, але двохрядні[255], запровадження лампасів для старшин Генеральної Булави означало запозичення німецького досвіду[256]. Старшини, приділені до Генеральної Булави, мали носити петлиці, підкладки до пружків на рукавах та околиш з сукна кольору того роду зброї, до якого належать, але з додатковою "випусткою" з малинового сукна 2 мм завширшки. Крім того, було встановлено власний колір для припільної (етапної) сторожі (жандармерії) – кармазиново-червоний – та погони: для стрільців з нашивками із кармазиново-червоного сукна, для старшин – "з плетінки кармазиново-червоної". Нарешті, уточнювалися відтінки червоного сукна для розрізнення родів зброї: "генераліція" (генералітет) – шкарлатно-червоний відтінок (шарляхрот), Генеральна, Інженерна та Артилерійська Булава – малиновий в оксамиті (гімберрот), інтендантські старшини – "бордо-червоний" (бордо-рот) не в оксамиті, польова

Генерал-четар Віктор Курманович. В такому мундирі генерал Курманович фігурує на фотографіях періоду роботи на посаді отаман-квартирмейстера ШГО. Привертають увагу погони (рідкісне явище у старшин Галицької Армії), кольорові підкладки пружків на рукавах, а також дуже темне тло петлиць.

Санітарна колона 21-ї бригади. Зверніть увагу на дуже світлий колір полотняних мундирів та червоний хрест, нашитий на рукав мундира хорунжого, що сидить третім зліва.

Сотник артилерії Володимир Галан. Зверніть увагу на кашкет з крученим шнуром і кантом на тулії. Старшина тримає шаблю з темляком взяту, очевидно, спеціально для фотографування.

жандармерія – кармазиновий (кармезін-рот). Інші кольори родів зброї, встановлені XLVI Розпорядом ДСВС, залишалися без змін[257]. Запровадження для генералів Галицької Армії знаків розрізнення шкарлатно-червоного кольору (sharlachrot) було прямим наслідуванням досвіду Австро-Угорської армії[258].

Таким чином, LXXIV Розпоряд Диктатора базувався на пропозиціях НКГА, викладених у доповіді від 28 липня 1919 р. ч.оп. 4292. Разом з тим було враховано думку І.Боберського щодо фасону кашкета та нарукавних знаків. Впадає в очі той факт, що Диктатор змінив свою думку щодо доцільності запровадження нових знаків розрізнення у воєнний час. Нагадаємо, що відповідні пропозиції НКГА, подані у червні 1919 р., були відкинуті. Можливо, на рішення глави ЗОУНР вплинув успішний наступ об'єднаних українських армій.

У літературі зустрічаються відомості про те, що під час спільних бойових дій Армії УНР та Галицької Армії на території Наддніпрянської України був намір запровадити єдину для обох армій форму одягу, але цьому завадили несприятливі обставини[259]. На разі ми не маємо даних, які могли б підтвердити існування такого наміру. Архівні документи свідчать, що розвиток одностроїв та знаків розрізнення Армії УНР і Галицької Армії у той час відбувався незалежно. Втім, мала місце спроба встановити єдиний для обох українських армій розпізнавальний знак, причому ініціатива виходила з боку галичан. 20 серпня 1919 р. отаман-квартирмейстер генерал-четар В.Курманович підписав розпорядження оперативного відділу ШГО ч.51 такого змісту:

"Тому, що підчас боїв незвичайно трудно, а часом і зовсім неможливо, відрізняти власні частини від большевицьких установляєсь як відрізняючий знак білу, полотняну перепаску довкола шапки.

Таку білу перепаску мають сейчас наложити всі бойові формації ПРИДНІПРЯНЬСКОЇ та ГАЛИЦЬКОЇ Армії.

Іде до обох команд Армій"[260].

Носіння білої "перепаски" військовиками Галицької Армії було встановлено Наказом Військам від 25 серпня 1919 р. ч. 127. Його текст практично нічим не відрізнявся від тексту розпорядження оперативного відділу ШГО ч. 51[261]. У той же час відсутні будь-які згадки про введення білої пов'язки в Армії УНР. Причини цього не зовсім зрозумілі – чи то розпорядження оперативного відділу ШГО ч. 51 не було доведено до її командування, чи то його просто проігнорували.

Отже, для військовиків бойових частин Галицької

Старшини Залізничного куреня, літо 1919 р. Видно попелясті петлиці технічних військ та пружки на рукавах.

Армії черговий раз було запроваджено в якості розпізнавального знака білу пов'язку. Поза всяким сумнівом, і цього разу її колір не мав символічного значення. Проте на теренах Наддніпрянщини він його несподівано набув, що спричинило проблеми. У Наказі Військам від 12 вересня 1919 р. ч.132 зазначалося, що носіння білих пов'язок справляє на місцевих селян "прикре враження, бо большевицькі провокатори кажуть, що це відзнака білогвардейців, які приїхали захищати буржуазію"[262]. Командування констатувало, що на запитання селян стрільці часто не знають, як і що відповісти. З огляду на це наказом приписувалося роз'яснити військам, що біла пов'язка є суто військовою відзнакою, яка служить для відрізнення частин у бою, і що "білий цвіт не має ніякого політичного значіння та вибраний лиш з огляду на легке заосмотрення наших частин в біле полотно"[263].

Зауважимо, що на той час білий колір в Галицькій Армії застосовувався як розпізнавальний досить широко. Так, відповідно до Наказу Військам від 22 серпня 1919 р. ч. 126, з огляду на ненадійний зв'язок з корпусами і необхідність з'ясування ситуації за допомогою літаків, кожній сотні при отриманні сигналу з літака належало розстелити якомога більшого розміру білу "хоругов" (за відсутності полотна використати газети) "щоби вказати літакови, чи дані відділи належать до власних військ". Білі смуги 1,5 м завдовжки мали бути нанесені на панцирні поїзди та автомобілі, телефонні та телеграфні станції повинні були позначатися білою таблицею розміром 50х75 см з чорною літерою "Т"[264].

Інше тлумачення кольору пов'язок на шапках військовиків Галицької Армії подавала російська антибільшовицька преса. Зокрема, в київській газеті "Вечерние огни" було вміщено повідомлення про оголошення галицьким командуванням нейтралітету в боротьбі "петлюрівців" проти Добровольчої армії. При цьому відмічалося, що всі галицькі солдати начепили білі пов'язки "на знак свого нейтралітету"[265]. З метою спростування цієї та інших провокаційних чуток в газеті Галицької Армії "Козацький голос" роз'яснювалося, що білі пов'язки "це потреба для відріжнення своїх від ворогів. В теперішних боях тяжко приходить ся зверхним виглядом відріжнити себе від неприятельського боєвика, тим більше, що він майже завсігди так само убраний, як і наш стрілець. Такі самі опаски носили ми також і в Галичині, в борбі з Поляками"[266]. Судячи з документів, Наказ Військам від 25 серпня 1919 р. ч. 127 відносно носіння білих пов'язок був виконаний далеко не одразу. Так, у наказі Команди 3-ї бригади від 1 жовтня 1919 р. ч.

Полковники Арнольд Вольф (зліва) та Гнат Стефанів, осінь 1919 р. (?). Старшини сфотографовані, очевидно, під час якогось урочистого моменту – обидва в довгих штанах, Вольф тримає білі рукавички. Як мундири, так і кашкети полковників мають різну конструкцію, але характерні петлиці чітко вказують на приналежність до Галицької Армії. Задля краси полковник Вольф порушив вимоги LXXIV Розпоряду Диктатора, розмістивши на кашкеті золотий кручений шнур.

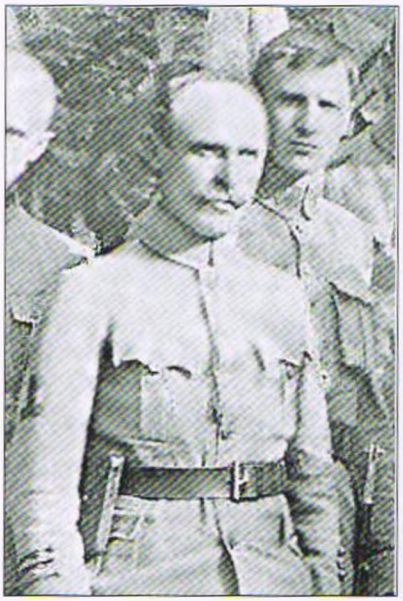

Диктатор ЗОУНР Євген Петрушевич в оточенні військовиків Галицької Армії. Бердичів, 7 жовтня 1919 р. Поряд з Диктатором генерали В.Курманович (зліва) і М.Тарнавський (справа). Старшини одягнуті в мундири різних кроїв, деякі – з погонами. У сотника, що стоїть третім зліва, на рукаві знак приналежності до одної з бригад (див. збільшений фрагмент). В кадр потрапили кілька військових музикантів (праворуч). На рукаві гімнастерки одного з них добре видно пружки булавного десятника.

Четар артилерії Омелян Тишовницький. Золотий кручений шнур на кашкеті суперечить LXXIV Розпоряду Диктатора, зате виглядає значно привабливіше за сукняний ремінець, передбачений для всіх військовиків, крім генералів.

163 зазначалося, що згаданий Наказ Військам "не всюди ще переведений"[267].

Актуальною залишалася проблема забезпечення додержання вимог наказів щодо носіння знаків розрізнення, досягнення одноманітності у одностроях. Так, у § 7 Наказу Військам від 17 серпня 1919 р. ч. 124 вказувалося на збільшення випадків, коли старшини не носять знаків розрізнення. Зазначалося, що "будуть від тепер як найострійше карані не тільки такі старшини, але й їх безпосередні настоятелі будуть потягнені до відвічальности"[268]. Як випливає з наказу НКГА оп.ч. 5610 від 10 вересня 1919 р., сподівання Начальної Команди на те, що в умовах близькості до великих міст дотримуватися приписів щодо однострою зможуть хоча б старшини, не справдилося – саме вони виявляли в цих питаннях "найбільшу ріжноманітність і фантазію"[269]. Зокрема, багато старшин носили на шапках "Київлянках" золоті паски, що належали лише генералам, тоді як на гімнастерках ніхто не носив пашивок на комірі (очевидно, малися на увазі петлиці). Не всі старшини носили і нарукавні знаки. Крім того, були зафіксовані випадки носіння старшинами шинелей, пошитих на замовлення, що мали "фантастичні форми". Відповідно, командири мали вжити заходів "щоби старшини ділали хоч подумці обовязуючих приписів а не пускали волю окремим модам і приподобаням"[270]. У Наказі Військам від 10 жовтня 1919 р. ч. 137 зазначалося, що багато підстаршин та старшин, не дивлячись на вимоги наказів, не носять знаки розрізнення взагалі або носять такі, що не відповідають приписам. Задля усунення цього явища були розіслані "Взори відзнак для старшин і підстаршин" (очевидно, йдеться про знаки розрізнення степенів), причому в усіх командах один їх примірник належало вивісити на стіні. Старшини та підстаршини, що і після цього не нашиють відзнак, мали бути притягнуті до суворої відповідальності[271].

Наближення зими зробило актуальним питання забезпечення військ теплим одягом. Очевидно, повністю задовольнити потребу в обмундируванні було важко. За словами Є.Бородієвича, в перших днях жовтня інтендантура 3-ї бригади постачила його сотні однострої та чоботи, але "це все було дуже мінімальне і невистарчаюче, бо однострій і чоботи у всіх були подерті. Рівнож розділено стрільцям трохи кожухів і сукняних чобіт т.зв. "валянок"[272].

Військовики 3-го куреня 5-ї бригади, вересень 1919 р. Добре видно білі пов'язки на кашкетах.

Союзники вчорашніх ворогів

Восени 1919 р. внаслідок епідемії тифу Галицька Армія втратила боєздатність, що спричинило перехід на бік Збройних Сил Півдня Росії. Мабуть для того, щоб виключити підозри у зраді національних ідеалів, назву армії доповнило слово "Українська".

Як же виглядав галицький вояк у листопаді 1919 р.? Відповідь на це питання знаходимо у спогадах Є.Бородієвича: "Стан однострою стрільця представлявся в дуже лихому стані за дуже малими виїмками, стрільці носили, шапки т.зв. "петлюрівки", тут і там видно було давні австрійські шапки, російську фуражку і вовняні кучми. Дуже до вподоби була всім така "петлюрка"; це був каскет з мягким дном, обшитий довкола матерією з краскою оружжа ... На шапці був причіплений тризуб; дуже мало носило льва. Блюзки носили давні австрійські, російські "гімнастьоркі", або "Френчі". Як блюзки так і штани були ріжних красок. Стрільці носили австрійські і російські плащі, а кіпнота куртки з кожухом. Богато носили в зимі новоодержані кожухи ... Стрільці опоясувалися ременями, на яких тут і там виднів австрійській і російський орел. Обуву носили ріжнородну, звичайно чоботи або черевики з овивачами"[273].

Таким чином, існувала потреба у допомозі Збройних Сил Півдня Росії. На нараді у Начального Вожда 20 листопада 1919 р. начальний інтендант подав заявку щодо одностроїв та спорядження. У відповідь представник російського командування полковник Коновалов заявив, що цифри є дуже високі і звернув увагу присутніх на неможливість негайного постачання потрібного майна. У той же час він зауважив, що генерал Шіллінг (командувач військами Новоросійської області – *авт.*) надасть все, що можливо[274]. Документів, що засвідчували б надання допомоги, нами не знайдено.

Необхідно наголосити, що перехід на бік Збройних Сил Півдня Росії не позначився на формі одягу та знаках розрізнення військовиків Галицької Армії. Принаймні, жодних документів про це не знайдено. Зауважимо, що росіяни рахувалися з національними почуттями галицьких вояків, а за образу Тризуба карали своїх як провокаторів[275].

Після поразки Збройних Сил Півдня Росії Ревком УГА у відозві "До Галицьких Стрільців і Старшин" визначив своїм завданням "довести до безпроволочного порозуміння з тими Українськими кругами, які стоять на плятформі Укр. Радянську Соц. Респуб. і піддержуючи Укр. Радянське правительство стати основною частиною Укр. Червоної Армії". При цьому у відозві зазначалося: "Українська Червона Армія понесе разом з синьо-жовтим прапором – червоний прапор революції до Галичини і других частин України"[276].

Перехід на бік червоних зробив особливо актуальним питання символіки. За свідченнями окремих мемуаристів питання, пов'язані з символікою, почали виникати ще до приходу радянських військ. Ось як згадував по це І.Байдак: "Ждемо на большевиків, не приходять. Хтось розпустив вістку, що II. Гал. Корпус вже ввійшов в переговори з большевиками.

Поручник Василь Бринський. Зверніть увагу на пружки без розеток, шкіряні краги та австрійський кавалерійський кожушок.

Вістка була правдива. Зачинаємо і ми "червоніти". Першим кроком цього – формування дивізії червоних СС (Січових Стрільців – *авт.*) ... Радимося, як має виглядати нова печатка. Рішено, що печатка має бути з такими словами: "Дивізія Січових Стрільців". В середині в горі – тризуб а на долині зірка. А що і це ще було забагато, то замісць пятикутної зроблено осьмикутну. Трошки вашим, трошки нашим..."[277] Швидше за все, далі обговорення справа не пішла. Наведений вище уривок цікавий тим, що ілюструє прагнення до мінімального використання радянських символів.

29 січня 1920 р. був опублікований наказ, підписаний за команданта ЧУГА військовим референтом Рогульським, в якому, з-поміж іншого, містилася вимога всім старшинам, урядовцям та стрільцям "замінити дотеперішний український

Старшини 1-го куреня 6-ї бригади, 17 листопада 1919 р. Зверніть увагу на різноманітні знаки на головних уборах. Старшина, що сидить другим зліва в першому ряду має оригінальну папаху з вирізом на зразок шапки "Мазепинки".

значок червоною стяжкою (стрічкою – *авт.*)"[278]. Не пізніше 10 лютого 1920 р. частини ЧУГА отримали наказ дещо іншого змісту, а саме "причепити під українську відзнаку на шапці червоні стяжки"[279]. Як згадував Є.Бородієвич, напередодні вступу радянських військ до Бершаді (не раніше 8 лютого 1920 р.) в штабі 3-ї бригади відбулася нарада, на якій було вирішено "на шапках причепити під тризубом червону стрічку і тепер кликати себе "товаришами". На будинку бригади завішено червоний прапор"[280]. Збереглася фотографія групи старшин 7-ї Львівської бригади, датована лютим 1920 р., на якій добре видно темні обідки довкола кокард на кашкетах трьох з семи старшин. Можливо, це червоні розетки, розміщені під кокардами з Тризубами.

ЧУГА так і не судилося стати основою окремих збройних сил, підпорядкованих уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. Відповідно до угоди, підписаної 11 лютого 1920 р., вона увійшла до складу Червоної Армії[281].

Поряд із реорганізацією ЧУГА було вжито заходи, спрямовані на приведення її внутрішнього устрою у відповідність до устрою Червоної Армії. Ці заходи стосувалися і символіки. У § 3 Наказу Червоним Галицьким Військам від 28 лютого 1920 р. ч.3 зазначалося: "Командний склад і козаки Черв. Армії не мають жадних спеціяльних відзнак, а з приводу цего Командному складу наказую зняти всі відзнаки, а на кашкетах мати лише червоні розетки до получення червоно-армейської звізди. Жовто-блакітний прапор у всіх частинах замінить червоним"[282]. Очевидно, саме цей наказ мав на увазі Др. Г.С., розповідаючи про залишення армії багатьма старшинами. При цьому він відмічав: "Приказ той мало хто виконав. Правда Гадзінський скинув синьожовту хоругов на Команді армії, одначе єї на разі незаступлено жадною. Наказ повторено вдруге з тим, що кождого, кого зустрінеться з національною відзнакою на улиці, представиться сейчас чрезвичайному трибуналови. Рівночасно повідомлено усіх, що команда має до диспозиції кількадесять тисяч більшевицьких звізд і кождий може одну одержати. Почалося спинюванє та провокованє людий на улицях, а навіть в команді, в кінці, коли, якесь індівідуум кинулося на одного старшину на улиці, щоби відорвати відзнаку на шапці (тризуб), прийшло до бійки"[283].

Наказ, що погрожував трибуналом за носіння кокард з Тризубом, нами не знайдено. Зате відомо про Наказ Галицьким частинам від 2 березня 1920 р. ч.4 в якому, з метою роз'яснення Наказу Червоним Галицьким Військам ч.3, були дані такі розпорядження щодо відзнак:

"1/. Всі старшинські відзнаки /на рукавах/ зноситься.

2/. Відзнаки родів оружія /на ковнірах <u>без золота</u>/ залишаэться.

3/. Відзнакою Української Соціялістичної Радянської Республіки э червоний прапор з написом "У.С.Р.Р."

Відзнакою всіх красноармейців э признана III. /третим/ Всеукраїнським Зіздом Рад 5. /пятираменна/ Звізда з серпом і молотом, як знамя селян і робітників. Лиш вона э дозволена.

Військовики 2-го куреня 6-ї бригади, 18 листопада 1919 р.

Тризуб зноситься, а на разі з недостачі звізд мають всі носити червону відзнаку"[284].

Як бачимо, зі знаків розрізнення, що використовувалися в УГА, мали залишитися лише петлиці кольору роду зброї, але без облямування за категоріями старшин. Відповідно до Наказу Червоним Галицьким частинам від 3 березня 1920 р. ч. 7 належало як в службових, так і приватних відношеннях припинити звертання за степенями і вживати виключно назви посад: "Товариш стрілець, - росвий, - справник, - четовий, - сотенний, - курінний, - полковий; - дальше товариш адютант, - начальник штаба, - тов. лікар і т.д..."[285]

Отже, накази від 28 лютого та 2 березня 1920 р. передбачали позбавлення ЧУГА ознак національного війська шляхом заміни кокард з Тризубом червоними зірками (розетками), а синьо-жовтих прапорів – червоними. Але ці нововведення не знайшли розуміння у галицьких вояків. "Найбільше вражало нас, що заборонено носити тризуб. В тій справі їздила навіть окрема делегація з цілого II-го Корпусу, зглядно вже із бригади ЧУСС (Червоних Українських Січових Стрільців – *авт.*) до полевого штабу до Балти. Делегація вернулась з нічим" – згадував П.Мигович[286]. Не дивно, що більшовикам довелося зіштовхнутися з опором. За словами І.Цьокана, "Революційного духа" стрільці ще сяк так приймали, як довго він не зачіпав їх національних святощів і почувань. Колиж заборонено... носити синьо-жовті відзнаки і тризуб, конфлікти почали загострюватися. Стрільці шукали виходу в "компромісових" відзнаках, скомбінованих з тризуба і червоного тла під ним, або з червоної звіздки на синьо-жовтім тлі"[287]. Але, як зазначає далі І.Цьокан, поєднувати національну та радянську символіку також було заборонено. "Тут замітне те, що старшини такій забороні кінець-кінців піддалися, а прості стрільці ні" – наголошує він[288]. Др. Г.С. пояснює виконання старшинами заборони на носіння знаків розрізнення з національною символікою так. Більшовицькі комісари намагалися внести розкол між стрільцями і старшинам для чого, зокрема, заохочували доноси. Тому, "щоби недопустити на роздвоєння в армії", старшини зняли національні знаки розрізнення[289]. Що ж до стрільців, то вони вперто не бажали носити червоноармійські зірки. У спогадах Др. Г.С. міститься вельми цікаве пояснення цьому: "Більшевицькою відзнакою є пятирамення звізда, подібна до сіоністичних двох трикутників. Сю подібність знають докладно українські мужики. Вони перші почали дразнити стрільців сею, по їх думці, жидівською

Старшини та підстаршини 3-го куреня 6-ї бригади, 21 листопада 1919 р.

Підрозділ телефоністів 2-ї бригади. Село Строїнці Ямпільського повіту на Поділлі, 28 грудня 1919 р. Зверніть увагу на різноманітний верхній одяг та головні убори. Більшість військовиків носить кашкети, у трьох залишилися австрійські піхотні кепі, ще троє мають папахи. На рукавах військовика, що сидить першим зліва, добре видно знаки розрізнення булавного десятника.

відзнакою. Та мало того. Ношенє прилюдно цеї відзнаки уважали вони за відступництво від українства і поставилися дуже ворожо до стрільців ... Стрільці, які тішилися безпримірною симпатією цілого населення, а тепер тратять єї через відзнаки, ані не думали їх припинати"[290]. За словами С.Шухевича, який на той час перебував у Балті, де розташовувався Польовий Штаб ЧУГА, накази більшовицької влади виконували лише ті, що були в місті. Частини, які розташовувалися в селах і мали озброєння, не погоджувалися з новими порядками і виступали проти них[291]. Так, у 10-му гарматному полку відбулися загальні збори, на яких було ухвалено "демонстрацийно задержати синьо-жовтий прапор і національні відзнаки"[292]. 11 березня 1920 р. від цього полку надійшов протест проти скасування Тризуба. В ньому підкреслювалося, що "отся відзнака (тризуб) стала вже історичною, та що за неї, як за видимий знак самостійности України, пролилося немало крови"[293].

Слід зазначити, що носити червоноармійську зірку в сільській місцевості було небезпечно для життя. "Хто йшов з міста, цей мусів зараз за містом знимати з шапки червону зірку, а для безпеченьства скоро виймати з кишені тризуба і припинати до шапки. Тоді селяне шанували і помагали" – згадував С.Шухевич[294].

14 березня 1920 р. нове командування ЧУГА відвідало всі бригади і полки армії. У відповідному газетному повідомленні відмічалося: "Настрій стрілецьтва і части старшин дуже добрий, бодьорий і революцийний в комуністичнім розумінню. Давних відзнак стрілецтво не носить, а у старшин ще можна стрінути"[295]. Але швидше за все, носіння знаків розрізнення з національною символікою було більш поширеним, ніж це зазначалося в повідомленні. У спогадах четара І.Витановича знаходимо згадку, що в одному з полків бригади Червоних Українських Січових Стрільців, відправленому в березні 1920 р. на фронт в р-н Чуднова, стрільці вперто носили на шапках "тризуби на червоній підкладці (з сукна)"[296].

Зважаючи на опір, поряд із заборонами більшовики намагалися дискредитувати національні символи за допомогою пропаганди. Питання про символіку піднімалося як на мітингах[297], так і в пресі. Газета "Червоний Стрілець" надрукувала замітку "З листа одного Червоного Стрільця", в якій описувалися позитивні зрушення в одній з частин після призначення туди комісара. Окремий розділ під назвою "Жовтоблакіть" був присвячений символіці: "Ми носили досі на шапках старі відзнаки: тризуби, щитки та архангелів, ми припинали собі на грудях жовто-блакитні шматки, ми співали "Ще не вмерла Україна" і взагалі робили все те саме, що робили за Петрушевича і за Петлюри. Тов Комісар нам пояснив, що під сими відзнаками та під жовто-блакитним прапором висилали нас наші підпанки (коби хоча пани!) Петрушевичі, Тарнавські, Назаруки і ин. битися проти таких самих як і ми, українських та російських робітників та селян, що відзнаки ці заплямлені безповинною кровію цих робітників та селян ... Тепер ці відзнаки носить Петрушевич,

Старшини 1-ї батареї 1-го гарматного полку біля однієї із своїх 122-мм гаубиць. Чечельник, лютий 1920 р. На формі трьох з п'яти старшин чітко видно приписані знаки розрізнення (кокарди, петлиці, пружки на рукавах). Перший зліва старшина зберіг шапку "Мазепинку". Привертає увагу п'ятий зліва старшина – у нього "відзнака для боєвиків" на рукаві та кортик.

гуляючи по вулицях Відня; а зрадник Петлюра враз зі своїми прихвостнями та польськими панами йде проти нас, виспівуючи "Ще не вмерла Україна". Виходить: раз такі відзнаки носять наші Петрушевичі у Відні, то ми не можемо їх носити, бо це панські відзнаки. І ми швидко поскидали їх. Тепер ви не побачите у нас ні одної такої відзнаки"[298].

На наш погляд, ніякого листа насправді не існувало. Більше того – автором замітки був, очевидно, наддніпрянець, оскільки національний прапор названо "жовто-блакитним", а не "синьо-жовтим".

Наявні у нашому розпорядженні джерела не дають точної відповіді на питання, коли саме більшовикам вдалося домогтися виконання заборони на носіння знаків розрізнення з національною символікою. З огляду на розпорошеність частин ЧУГА можна припустити, що в різних місцях це сталося в різний час. За словами Є.Бородієвича, якщо знаки розрізнення степенів старшини зняли без проблем, то національні відзнаки "скинено доперва на сильний натиск наших комісарів"[299]. Як випливає з його спогадів, сталося це десь у середині березня 1920 р. Але усунення українських кокард з головних уборів аж ніяк не означало перетворення галицьких стрільців та старшин на свідомих борців за більшовицькі ідеї. Генерал А.Краве пізніше згадував: "Хоч ми назверх стали червоні, вивісили на будинку, де містилась команда, червоний прапор, носили червоні відзнаки, одначе в нутрі ми були такі, як були до того часу"[300]. "Вправді члени ГА. (Галицької Армії – *авт.*) мусіли заложити звізди, не кинули одначе тризубів, лише хоронили їх як найбільшу святість" – свідчить М.Алиськевич[301].

Як зазначалося вище, відповідно до Наказу Червоним Галицьким Військам від 28 лютого 1920 р. ч.3, частини ЧУГА повинні були використовувати замість синьо-жовтих прапорів червоні. Ці прапори, безперечно, мали відображати лише належність до Червоної Армії. У той же час є згадки про існування прапорів конкретних військових частин. Так, 11 квітня 1920 р. відбулося урочисте вручення Червоного прапора "Н-ському Стрілецькому Полкові Червоних Усусусів"[302]. Це міг бути 1-й, 2-й або 3-й полк 1-ї Галицької Червоної Бригади УСС. Детальний зовнішній вигляд цього прапора, на жаль, невідомий. Зате у фондах Національного музею історії України зберігся прапор Окремої легкої Галицької батареї. Прапор червоного кольору, на ньому зображено білу контурну п'ятикутну зірку з серпом і молотом в центрі на тлі променів сонця, що сходить, жовтого кольору. Присутні також написи: "Пролетарі всіх країн, єднайтесь!", "Хай живе Інтернаціональна Червона Армія!", "Окрема легка Галицька Батерія" літерами білого кольору[303].

Але подальший розвиток символіки ЧУГА припинив її розвал у квітні 1920 р.

Отже, в розвитку однострою та знаків розрізнення військовиків збройних сил ЗУНР (ЗОУНР) можна умовно виділити такі періоди: листопад 1918 – квітень 1919 р., тобто від початку створення збройних сил до встановлення однострою; квітень - середина липня 1919 р., тобто від встановлення однострою до переходу на територію Наддніпрянської України; середина липня - початок листопада 1919 р., тобто до переходу на бік Збройних Сил Півдня Росії; листопад 1919 – січень 1920 р., тобто союз зі Збройними Силами Півдня Росії; нарешті січень-квітень 1920 р. – існування ЧУГА.

Військовики збройних сил ЗУНР поперваx використовували форму одягу Австро-Угорської армії. Стихійно поширилося носіння на головних

Група старшин 7-ї Львівської бригади. Ольгопіль, лютий 1920 р. Зверніть увагу на червоні розетки під кокардами.

уборах синьо-жовтих стрічок (часто у вигляді кокард), пропагандистських нагрудних знаків із зображенням архістратига Михаїла і лева. Виходячи з потреби чітко відрізняти українських вояків від польських під час бою, на фронті почали практикувати носіння білих пов'язок на шапках. Вони виконували суто розпізнавальну функцію, їх колір не мав символічного значення. Довгий час військове керівництво ЗУНР не приділяло належної уваги питанням однострою та знаків розрізнення. Тому мали місце спроби регламентації знаків розрізнення державної приналежності на рівні місцевих органів військового управління. Збройні сили ЗУНР відчували гостру нестачу військового одягу та взуття. Поставки російської форми з Наддніпрянської України дозволили частково задовольнити потреби, але призвели до значного розмаїття у одностроях.

Питання про створення власної форми одягу та знаків розрізнення було порушено лише в кінці січня 1919 р. Процес розробки виявився затяжним. Зрештою, за основу було взято досвід, напрацьований у військовому формуванні УСС. На наш погляд, розробники однострою і знаків розрізнення Галицької Армії знайшли вдале поєднання практичності з історичними традиціями українського військового одягу. У питанні знаків розрізнення розробники намагалися максимально відійти від традицій Австро-Угорської армії.

Практична реалізація вимог XLVI Розпоряду ДСВС від 22 квітня 1919 р. виявилася справою непростою. Це було пов'язано як з несприятливими обставинами, так і з неможливістю організувати виробництво відповідних предметів у точній відповідності до опису. Тому нові знаки розрізнення зазвичай носилися на існуючих мундирах, при цьому вони могли виготовлятися з відхиленнями від офіційних малюнків. Можна з упевненістю стверджувати, що досягти одноманітності в одностроях так і не вдалося.

В ході Чортківської офензиви (червень 1919 р.) було вжито заходи щодо забезпечення носіння нових знаків розрізнення. Разом з тим, з огляду на неможливість забезпечити всю армію уніформою відповідно до XLVI Розпоряду ДСВС, встановлено систему нарукавних знаків для позначення приналежності до органів військового управління, з'єднань та окремих родів зброї, дозволено носити спрощені знаки розрізнення степенів. Також було відновлено практику використання білих пов'язок на шапках.

Під час перебування Галицької Армії на території Наддніпрянської України вище державне та військове керівництво ЗОУНР намагалося не допустити її розкладу. Виходячи з необхідності зміцнення дисципліни та з огляду на умови постачання, LXXIV Розпорядом Диктатора від 18 серпня 1919 р. внесено зміни та доповнення до XLVI Розпоряду ДСВС. Наказом Військам від 25 серпня 1919 р. ч. 127 черговий раз було встановлено носіння білих пов'язок на головних уборах.

Проведене дослідження дозволяє поставити під сумнів поширене в літературі твердження про виняткову дисциплінованість Галицької Армії у порівнянні з Армією УНР. Документи свідчать про непоодинокі випадки невиконання наказів щодо носіння встановлених знаків розрізнення.

Перебування в союзі зі Збройними Силами Півдня Росії не було ознаменоване нововведеннями у сфері однострою та знаків розрізнення, зате в період існування ЧУГА в цій сфері настали значні зміни. До моменту входження ЧУГА до складу Червоної Армії для її символіки були характерними спроби поєднання національних та радянських символів (червона стрічка під кокардою з Тризубом). Це суперечило поглядам більшовиків, які вважали українські національні символи ворожими. Включення до складу Червоної Армії мало одним зі своїх наслідків радикальні зміни в символіці ЧУГА. Відповідно до наказів від 28 лютого та 2 березня 1920 р. місце Тризуба та синьо-жовтого прапора мали зайняти радянські символи, що не містили в собі національних ознак. Було скасовано носіння знаків розрізнення степенів.

Заборона на використання національної символіки викликала невдоволення значної частини особового складу ЧУГА і стала одною з причин зростання антибільшовицьких настроїв, що зрештою призвело до виходу галицьких частин з Червоної Армії.

Використання українськими військовими формуваннями часів Другої світової війни таких характерних елементів однострою Галицької Армії як шапка "Мазепинка" та петлиці – "зубчатки" дає підстави визнати ці елементи традиційними. На нашу думку, вони мають використовуватися і у формі одягу військовиків сучасних Збройних Сил України.

***Вгорі:** на цій фотографії, датованій початком 1920 р., увічнено, очевидно, групу військових медиків. Петлиці на мундирах двох жінок в такому разі мають бути чорні. Привертають увагу папахи без кокард та англійська шинель, яку носить чоловік, що сидить третім зліва.*

Група військовиків ЧУГА перед втечею від червоних з Балти, травень 1920 р. На різноманітних мундирах немає жодних знаків розрізнення.

Нагороди ЗУНР (ЗОУНР). Пам'ятні відзнаки для колишніх військовиків Галицької Армії

Спроби започаткування нагородної системи ЗУНР здійснювалися ще восени 1918 р.

У відозві Української Національної Ради до вояків – учасників Листопадового Чину від 5 листопада 1918 р. повідомлялося про встановлення для них відзнаки "За обняття Львова у власть Української Держави"[304]. Проте це рішення так і не було втілене у життя.

У дослідженні Р.Климкевича міститься згадка про так званий орден Оборонців Львова трьох ступенів, ідея заснування якого нібито виникла після залишення галицької столиці українськими військами і належала полковнику М.Мариновичу – першому коменданту міста. Ескіз нагороди розробив І.Іванець[305]. Р.Климкевич стверджує також, що орден Оборонців Львова був навіть затверджений ДСВС як найвища нагорода ЗУНР для військових та цивільних осіб. Дослідник навів докладний опис ордена з тлумаченням символіки. За його словами, орден мав являти собою широкораменний блакитний хрест, накладений на восьмикутну золоту з діамантами зірку, з променями у формі калинових листків, на золотих схрещених мечах. У центрі хреста мав бути золотий тризуб з датою оборони міста "1-21.XI. 1918", оточений малиновою стрічкою з написом "Оборонці Львова". Увінчував усе це міський герб під короною. Стрічка мала бути світло-малинового кольору з блакитними смужками по краях. Цивільним особам орден мав вручатися без мечів і з темно-малиновою з блакитними смужками стрічкою. Нагорода мала бути триступеневою: Великий хрест (на плечовій стрічці при лівому боці), Командорський (на шиї) і Лицарський (також на шиї).

Але попри наявність зображення ордена Оборонців Львова у альбомі "Українські Січові Стрільці", виданому в 1955 р.[306], нормативно-правового акту про його заснування не знайдено, більше того – жодних згадок про нього документи того часу не містять.

За відсутності орденів та медалей військовиків заохочували грошовими преміями, подяками, підвищенням у степенях[307]. Так, наказом "Нач. Укр. Війсь. Управи" від 9 листопада 1918 р., який підписав полковник Г.Стефанів, залозі казарм Фердинанда і будинків на вулиці Бема у Львові висловлювалося "повне признане за героїську оборону сих позицій", особовому складу мало бути виплачено 1000 корон премії[308].

Орден "Оборонців Львова". Реконструкція Б.Любіва та С.Пахолка (Львів).

Усвідомлюючи нагальну необхідність вирішення питання про заснування державних нагород для відзначення військовиків, Командуючий військами ЗУНР генеральний хорунжий М.Омелянович-Павленко 2 січня 1919 р. надіслав до Державного Секретаря Військових Справ Д.Вітовського телеграму ч. 1254/19 такого змісту: "Під час цієї національної боротьби виявились уже старшини і козаки своєю завзятістю та національною свідомістю. Дуже бажаю, щоб Національною Радою був установлен Національний орден"[309]. Першою половиною січня 1919 р. можна датувати підписаний М.Омеляновичем-Павленком документ, озаглавлений словом "Проэкт". Подаємо його тут повністю:

"1. Признання подвигів старшин і козаків, що численно відбуваються на протязі цієї національної боротьби, постановляеть ся "Національний Орден" і "Національна Медаль", котрими нагороджуэть ся відзначивших ся згідно зі статутом Юрівського Хреста і Юрівської Зброї бувшої російської армії.

2. Відзнаки: Національний Орден і Національна Медаль як для старшин так і для козаків однакові і відріжняють ся тільки тим, що за відзначення старшин і козаків по відповідним точкам статута на ленті мусить бути накладена лаврова вітка.

3. До виходу зразків ордена і медалі призначаються слідуючі відзнаки:

а/ замісць Національного ордену носиться в петельці жовтно-блакитна ленточка, а на ню накладаеться відповідне число мечів з білого металю;

б/ місто національної медалі жовтно-блакитна ленточка з накладеними на ню зірками з білого металю в відповідній кількості;

в/ замісць зброї на жовтно-блакітній стяжці округло зішитій накладаеться один золотий меч.

4. Таким чином кождий старшина може бути відзначений як старшинскими наогородами так і стрілецькими нагородами і навідворот.

5. Всі відзначення може

одержати і кождий громаденин У.Н.Р. если учинить подвиг, який зазначений в статуті.

6. За виключну працю на користь У.Н.Р. по за фронтом відзначившися нагороджуються медалью і хрестом без мечів і зірок по статуту, який буде вироблений Військовим Секретаріятом.

7. Всі військови частини мусять мати статут вищезазначений і керуватися ним в порядку нагородження відзначившихся.

Командуючий,
Генеральний Хорунжій *Омельянович-Павленко*"[310]

Таким чином, Командуючий військами виступив з ініціативою створення цілої системи військових нагород: орден, медаль, нагородна зброя. Наведений вище проект він, безперечно, розробляв самостійно – це переконливо доводить як саме звернення до російського досвіду, так і використання словосполучення "жовтно-блакитний". Оскільки генеральний хорунжий М.Омелянович-Павленко прибув з Наддніпрянщини, він вважав національними саме жовтий і блакитний кольори, тож їх використання у стрічках, що виступали як тимчасові замінники нагород, якнайкраще відображало назви ордена та медалі. У той же час відповідно до п'ятого артикулу "Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії" від 13 листопада 1918 р., Державний прапор ЗУНР встановлювався "синьо-жовтий"[311].

Отже, при нагородженні Національним Орденом, Національною Медаллю та зброєю мав використовуватися Статут Імператорського Військового Ордена Святого Великомученика і Побідоносця Георгія, затверджений 10 (23) серпня 1913 р., а саме Частина II "Про Георгіївський Хрест", Частина III "Про Георгіївську зброю" та Частина IV "Про Георгіївську медаль". Відомо, що Георгіївський Хрест призначався для нижчих військових чинів "в нагороду за видатні подвиги хоробрості й самовідданості, проти ворога в бою виявлені"[312]. Георгіївська Зброя могла бути пожалувана генералам, адміралам, штаб- та обер-офіцерам "за видатні військові подвиги... що вимагають безперечної самовідданості"[313] тоді як Георгіївську медаль могли отримати як нижчі військові чини "за виявлені ними у воєнний чи в мирний час подвиги мужності й хоробрості" так і особи, що не мали військового звання, і навіть не належали до складу армії чи флоту, але лише "за відзнаки, виявлені ними в бою проти ворога"[314]. Відповідно, за аналогією з Георгіївським Хрестом та Георгіївською медаллю Національний Орден і Національна Медаль, без сумніву, передбачалися чотирьохступеневими. Як випливає з пункту 2 проекта, вони мали бути однакові для старшин та козаків і відрізнятися лише тим, що "за відзначення старшин і козаків по відповідним точкам статута на ленті мусить бути накладена лаврова вітка". На нашу думку, словосполучення "і козаків" було вжито у цитованому уривку помилково. Відповідно до постанови російського Тимчасового Уряду, оформленої 24 червня (7 липня) 1917 р., "за подвиги особистої хоробрості й доблесті" встановлювалося нагородження офіцерів солдатськими Георгіївськими хрестами за постановою загальних зборів роти (стройової команди, ескадрону, сотні, батареї). Такі хрести "з огляду на особливо почесне значення цієї нагороди" повинні були мати на стрічці металеву лаврову гілку[315].

Як бачимо, проект М.Омеляновича-Павленка дозволяв легко вирішити питання, пов'язане із заснуванням військових нагород: відпадала потреба у розробці статуту, з'являлася можливість розпочати нагородження не чекаючи виготовлення орденів та медалей. Принциповою новацією можна вважати можливість нагородження Національним Орденом та Національною Медаллю за працю поза фронтом. Оскільки Георгіївський Статут такої можливості не передбачав, розробку окремого статуту проект відносив до компетенції ДСВС.

Документи свідчать про велику увагу, яку генеральний хорунжий М.Омелянович-Павленко приділяв справі практичної реалізації своєї ініціативи. Наказом Військам Української Народної Республіки від 15 січня 1919 р. ч.29 приписувалося: "Про всіх відзначивших ся в сих боях (йдеться про бої 11-15 січня 1919 р. – *авт.*) як старшин так стрільців скласти спис їх подвигів, щоби як вийде Національний Орден можна було їх наділити"[316]. В телеграмі від 21 січня 1919 р. ч. 1629 отаману О.Микитці, в групі якого служив художник четар І.Іванець, Командуючий військами просив "дати йому завданє щоб він зробив проєкт Національного Ордена і Національної Медалї і з тим проєктом хай прибуде до нач. Комди"[317].

На цей час ми не маємо відомостей про те, чи підготував І.Іванець зображення ордена та медалі та чи розглядалися вони в НКГА. Достеменно відомо лише, що незабаром вирішенням питання щодо заснування військових нагород почав опікуватися Письменничий відділ ДСВС. Як зазначалося в одному з попередніх розділів, 31 січня 1919 р. референт відділу І.Боберський отримав завдання підготувати опис форми одягу, "визначити також відзначення за хоробрість"[318].

Зразки нагород ("відзначень", як їх називали) мав виконати скульптор і гравер М.Бринський. У

щоденнику І.Боберський згадує, що такими відзначеннями мали стати "1. Тризуб 2. Медаль" (запис від 15 лютого 1919 р.)[319]. Зовнішній вигляд Тризуба І.Боберський конкретизує на наступних сторінках щоденника: "Бринський поправляє і доповнює тризуб з листям і ягодами калини на відзначення за хоробрість. Мистецький твір не виростає на приказ, так як і соняшник не росте на приказ, лишень після своєї землі і погоди" (запис від 17 лютого 1919 р.)[320]. До роботи над статутами нагород І.Боберський залучив хорунжого Шкрумеляка: "Шкрумеляк крім цього викінчив після німецького тексту і після розмови устав ордеру тризуба"[321]. Проект статуту Тризуба обговорювався вищим державним та військовим керівництвом 2 березня 1919 р., коли І.Боберський демонстрував в НКГА напрацювання щодо однострою і знаків розрізнення: "Опісля, коли Курманович говорив з Бубелою в сусіднім покоїку, читав я устав відзначення тризуба. При цім був присутній і предсідник д-р Петрушевич і генерал Павленко. Павленко поправив много місць. Жадав, щоб люди, які одержать відзначення тризуба, творили осібний закон боєвиків тризуба та щоб уникали надужить при надаванню цього відзначення. Предкладав також зміни в квотах, визначених на нагороду "тризубників". Я хотів, щоб тризуб як окраса на багничайці був відзнакою за хоробрість лише рядовикам, але майже всі домагались, щоб така відзнака за хоробрість прислугувала воякам і старшинам"[322]. Очевидно, що на середину березня 1919 р. проекти нагород вже були готові, оскільки 14 березня М.Бринський збирався їхати до Відня, де мали виготовляти тризуб і медаль, але не міг відбути з-за тимчасової заборони на в'їзд до Австрії іноземцям[323].

Навесні 1919 р. потреба у заснуванні військових нагород ставала дедалі гострішою. Це переконливо доводять документи, що стосуються обговорення у військах проекту "відзнак для боєвиків і ранених". Як зазначалося у одному з попередніх розділів, 7 березня 1919 р. цей проект було розіслано для обговорення до корпусів та летунського відділу[324].

У свою чергу команди корпусів розсилали копії проекту до бригад. Доповіді за результатами обговорення, що яскраво відображали пануючі настрої у військах, свідчили про бажання мати "відзнаку для боєвиків" у вигляді не нарукавного, а нагрудного знака – "бо се лежить вже в крови нашого чоловіка, що він уважає се за висшу честь коли носить відзнаку на груди, якою за хищає свою вітчину перед ворогом чим коли зі носить на рукаві на лад оружних майстрів, сьвященників, маринарів і. т.д." – зазначалося, зокрема, у доповіді Команди 7-ї Стрийської бригади III корпусу від 16 березня 1919 р. ч. 511[325]. У доповіді Команди I корпусу пропонувалося: "Відзнаки носити на грудях; на разі може це бути стяжка синьожовта а згодом прийшлаб медаля"[326]. Команда 2-ї Коломийської бригади II корпусу у доповіді від 13 березня 1919 р. заявила, що має "пересьвідчене з настрою мужви, що відзнаки сі вплинуть додатно – а мали-би они єще більше значінє, наколиб мужву можна єще до того наділяти медалями хоробрости, про які була вже згадка в часописях"[327].

Доповідь Команди 3-ї Бережанської бригади II корпусу від 16 березня 1919 р. містила конкретні пропозиції щодо заснування нагород[328]. Зокрема, за аналогією з австрійським Військовим Хрестом Карла (встановлений 13 грудня 1916 р.)[329] пропонувалося встановити "медалю для боєвиків" з бронзи або заліза із зображенням герба довкола якого "напис "Борець за свободу України" і дата (пр. 1918-1919)". Медаль мала носитися на "синьо-жовтій ленті у формі кокардки". Право на її отримання повинні були мати: "а) всї ранені, б) всї що відбули бодай одну битву, в) всї що були на фронтї найменше 12 тижнів без огляду на се чи були ранені чи нї, але лише до курінного включно". Окрема медаль мала бути встановлена для нагородження тих військовиків, що лише отримали поранення (очевидно, йшлося про тих, що не були на фронті). Вона пропонувалася така сама як медаль для учасників бойових дій, але з написом "Кров віддав (проляв) за свободу України" та червоною "кокардкою".

Але ці пропозиції не були враховані.

М.Бринський зміг виїхати до Австрії лише у квітні 1919 р. Про це є згадка у листі І.Боберського дружині, написаному 10 квітня: "Нині від'їздить до Відня кур'єр четар Бринський, який виконав медалі хоробрості для вояків і має тепер припильнувати, щоб котрась витворня витиснула їх"[330]. 16 квітня до Відня було передано кур'єром зразки стрічок до медалей[331].

Отже, нагороди ЗОУНР мали виготовлятися у віденських майстернях. Але робота над статутами ще тривала. Так, 28 квітня 1919 р. І.Боберський обговорював статути із заступником Державного Секретаря Військових Справ полковником Г.Ціріцом, який вніс свої правки і після того, як І.Боберський вночі переписав текст, повіз їх до НКГА та залишив у полковника В.Курмановича. "Як то тяжко випровадити якійсь устав до кінця. Кожний хоче провірити, поправити і задержує" – нарікав у щоденнику референт Письменничого відділу[332].

Зрештою, відповідно до Розпоряду Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 р. ч. 1130/19 встановлювалися Тризуб з вінцем та Медаль Тризуба чотирьох ступенів, Оружний Тризуб

і Хрест учасництва. З 1 травня 1919 р. Розпоряд вступав в силу[333].

Тризуб з вінцем мав вручатися старшинам, підстаршинам та рядовикам "за хоробрість, сприт, ревність та витревалість у бою", причому один і той же ступінь міг надаватися повторно. Передбачалася і можливість нагородження посмертно. Основу зовнішнього вигляду нагороди складало зображення Тризуба, накладене на вінок з лаврового (I ступінь), дубового (II ступінь), смерекового (III ступінь) та калинового (IV ступінь) листя. На наш погляд, в такий спосіб було поєднано як загальноєвропейські (лавр, дуб) так і загальноукраїнські (калина) та регіональні (смерека) рослинні символи[334]. Використання вінка з калинового листя свідчить про вплив символіки військового формування УСС. Ступені розрізнялися також матеріалом виготовлення (I та II ступені – золото, III і IV ступені – срібло) та розмірами (I ступінь – 5 см заввишки, решта ступенів – 4,5 см). Тризуб з вінцем I ступеня мав носитися на шиї, II ступеня – у прорізі другого ґудзика польового мундира зверху, III ступеня – на лівій нагрудній кишені з використанням прямокутної підкладки зі стрічки, IV ступеня – з лівого боку грудей над кишенею на стрічці, складеній трикутником. Стрічка встановлювалася синя з жовтими смужками по краях. Нам вдалося знайти опубліковане у матеріалах до альбому "Українські Січові Стрільці" зображення т.зв. "Золотого Тризуба", виконаного М.Бринським, що збігається з описом Тризуба з вінцем IV ступеня[335]. Це було єдине відоме зображення нагороди, описаної у Розпоряді від 30 квітня 1919 р., хоча З.Яворський вказував на те, що фотографії Медалі Тризуба знаходились у редакції газети "Діло"[336]. Справжньою сенсацією можна вважати виявлення Тризуба у калиновому вінку із білого металу з позолотою, який, очевидно був проектним зразком нагороди. Перетнув він не один кордон, зберігався багатьма людьми і врешті-решт знайшов своє гідне місце в одній з найкращих світових збірок української фалеристики (кол. іл. VIII-2). Можливо збереглися й інші пробні зразки, оскільки М.Битинський згадує про проект відзнаки у вигляді Тризуба в лавровому вінку, виготовлений у чеському таборі для інтернованих вояків Галицької Армії[337].

Медаллю Тризуба або Медаллю за Труд могли нагороджуватися як військовики, так і цивільні особи "за ревне сповнювання обов'язків"[338]. Вона мала бути круглою, діаметром 3 см, з зображенням на лицьовому боці Тризуба в обрамленні лаврової і дубової гілок. На зворотному боці розміщувалися слова "Українська Народня Республіка" по колу і "Борітеся – поборете" в центрі. Ступені медалі розрізнялися матеріалом виготовлення (золото, срібло, бронза, сталь) стрічка мала бути синьою з чотирма жовтими смужками (для військовиків) або чорною з червоними смужками по краях (для цивільних осіб).

Оружний Тризуб (3,5 см заввишки, зі сріблястого металу) призначався для нагородження за особисту хоробрість у бою, яка піднесла бойовий дух товаришів по зброї. Він мав носитися на піхвах багнета.

Хрест учасництва (бронзового кольору, з Тризубом у центрі та літерами "У.Н.Р." і цифрою "1918" на раменах, стрічка – синьо-жовта) повинні були одержати всі військовики – учасники війни, що почалася у 1918 р.

Як бачимо, вплив проекту нагород М.Омеляновича-Павленка на Розпоряд Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 р. беззаперечний – Національний Орден трансформовано в Тризуб з вінцем, Національну Медаль – в Медаль Тризуба, а замість нагородної зброї встановлено Оружний Тризуб.

Впадає в очі той факт, що жодна з нагород, встановлених 30 квітня 1919 р., не мала статусу ордена. Скоріше за все, це було не випадково – орден як вид державної нагороди чітко асоціювався з монархією взагалі і Австро-Угорською імперією зокрема. Так, в Чехословацькій республіці що, як і ЗУНР, утворилася після її розпаду, одним з перших законодавчих актів Революційної Національної Асамблеї став Закон від 10 грудня 1918 р. ч. 61/1918, за яким були скасовані ордени й титули[339].

Заслуговує також на увагу використання в усіх нагородах Герба УНР – Тризуба, що яскраво відображає прагнення до соборності українських земель. Натомість стрічки, за деяким винятком, оформлені в кольорах Державного прапора ЗУНР, встановленого "Тимчасовим основним законом про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії".

Встановлення нагород ЗОУНР не залишилося поза увагою преси. Так, за словами персонального референта НКГА[340] отамана д-ра С.Шухевича, Розпоряд Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 р. ч. 1130/19 був опублікований газетою "Стрілець"[341], коротке повідомлення вмістила газета "Народ"[342].

Але все це аж ніяк не означало, що стрільці та старшини нарешті отримають видимі знаки визнання своєї хоробрості чи заслуг. Як випливає зі спогадів С.Шухевича, при опрацюванні Розпоряду Ради Державних Секретарів ЗОУНР від 30 квітня 1919 р. ч. 1130/19, очевидно, не було дотримано всіх формальностей, через що він не був остаточно затверджений[343]. Начальний Вожд Військ генерал

О.Грсков порушив питання про нагородження Тризубом з вінцем і С.Шухевич подав розпоряд на затвердження Диктатору[344]. 3 липня 1919 р. Є.Петрушевич затвердив розпоряд і доручив НКГА "візвати підчинені Команди до предкладання внесків на відзначення"[345]. Тим самим розпоряду було надано значення закону[346]. І.Боберський отримав доручення "уложити правильник відзнак і напечатати чим скорше розпоряд і правильник, щоби кожда частина могла дістати 1 прим."[347].

Статути дійсно було надруковано і розіслано у війська, але проблеми на цьому не закінчилися. Подання до нагородження, що почали надходити, складалися без урахувань вимог керівних документів. Зокрема, подання надходили не від нагородних рад ("виділів", як їх називали), а від командирів. "З цього виходило ясно, що статутів корпусні командири або не розіслали до низших команд, або їх ніхто не читав. Усі (дослівно всі) внески треба було завернути до статутового їх трактування" – констатував С.Шухевич[348]. Більше того, у Наказі Військам від 8 липня 1919 р. ч. 96 відмічалося, що деякі команди бригад, частини котрих особливо відзначилися в останніх боях, не подали до нагородження жодної кандидатури, у той час як команди інших бригад подають до нагородження цілі підрозділи без докладного обґрунтування. Відповідно, приписувалося належно обґрунтовувати подання із зазначенням місця і часу геройського вчинку, відмічати, що подання розглядалося Виділом бригади або корпусу, причому, якщо ухвала одноголосна, підтверджувати це власноручними підписами всіх членів виділу[349].

Варто наголосити, що в розпорядженні НКГА все ще не було жодного примірника якої-небудь нагороди, навіть стрічок. Кур'єри, яких відправляли до Відня, не тільки не привозили нагороди, але й самі не поверталися. Зрештою, у "похід за нагородами" вирушив їх головний розробник четар І.Боберський. "Я запевнив полк. Шаманека (начальника Штабу Армії – *авт.*), що це зовсім певна і словна людина і коли зобовязався доставити відзначення, то з певністю приречення додержить. Відлетів проф. Іван Боберський до Відня по відзнаки "для хоробрих борців", та залишився у Відні таксамо, як усі його попередники і навіть не повідомив, що в тій справі зробив... Скінчилося на тім, що аж до ліквідації УГА ніхто з нас навіть не знав, як відзнака тризуба виглядала. А шкода, бо булаб стрільцям хоч така памятка остала з тої великої історичної хвилі" – з сумом згадує С.Шухевич[350].

У Наказі Військам від 28 жовтня 1919 р. ч. 139 відсутність знаків нагород пояснювалась технічними труднощами, які виникли при їх виготовленні. Також наказом утворювався перший Виділ для відзначення старшин при НКГА, що мав оцінити перших 50 старшин, що заслуговують на нагородження Тризубом з вінцем, виділи мали бути створені також у командах корпусів та бригад. Розсилалися "Приміри до відзначень", командирам приписувалося направляти подання до відповідних виділів з якнайточнішим описом визначних вчинків та характеристиками осіб, поданих до нагородження. Наголошувалося, що будуть розглядатися лише ті подання до нагородження, які схвалені відповідним виділом[351].

Але жодної зі встановлених 30 квітня 1919 р. нагород ЗОУНР так і не було вручено.

У 1927 р. в колах комбатантської організації "Союз Українських Старшин" у Берліні виникла думка про створення нагороди на честь 10-ї річниці розбудови Української Держави на Західно-Українських Землях[352]. Серед конкурсних проектів нагороди, котра отримала назву "Пропам'ятна Воєнна Відзнака" (ПВВ), було обрано проект М.Бринського[353]. Зразок хреста було запозичено із церкви Хмельницького в Суботові[354]. Статут нагороди розробили члени товариства "Молода громада" у Львові[355]. Згідно п.3 затвердженого Статуту справою нагородження ПВВ повинна була опікуватися Колегія старшин. У серпні 1928 р. відповідне Доручення про її створення оформили М.Тарнавський, М.Омелянович-Павленко, В.Курманович, А.Кравс та Є.Коновалець. До Колегії було обрано 15 членів та 10 членів-заступників. Відзнаку мали одержати як колишні бійці УГА, так і цивільні особи, переслідувані польською владою за участь у розбудові ЗУНР.

Того ж року відзнаки виготовила віденська майстерня емалевих виробів Geschiermeister і відбулися перші нагородження. У приміщенні церкви Св. Варвари було відкрито меморіальну дошку на честь загиблих, на якій розмістили символічну відзнаку з №1[356].

ПВВ виготовлялася у двох варіантах – для військовиків і для цивільних осіб. У першому випадку це був золотий «миличний хрест» або хрест-потент [357], накладений на синій «цвітастий хрест» більшого розміру на калиновому вінку (кол. іл. VIII-4). Хрест для цивільних осіб відрізнявся тим, що «цвітистий хрест» був жовтим, а «миличний» – синім (кол. іл. VIII-5). Носилася відзнака на синій стрічці з вузькими жовтими смужками по краях. Для повсякденного носіння передбачалася мініатюра - зменшена копія відзнаки (кол. іл. VIII-7). Кріпилася вона за допомогою голки, але часто у індивідуальному порядку кріплення переробляли на гвинтове. Розміри великого хреста становили 33х33 мм., мініатюри – 17х17 мм.

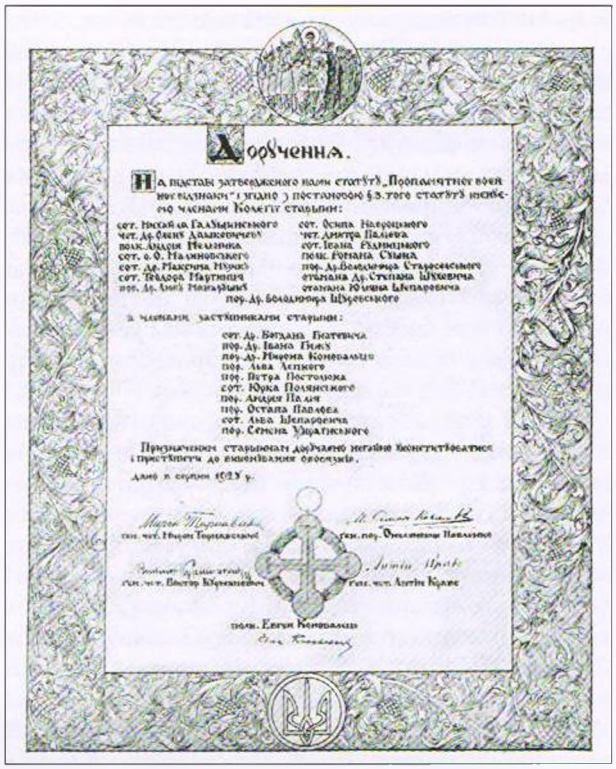

Доручення.

На підставі затвердженого нами статуту „Пропамятної воєнної відзнаки" і згідно з постановою § 3. того статуту назначено членами Колегії старшин:

сот. Василя Галамайського — сот. Осипа Назарського
чот. Дм. Данка Данковича — чот. Дмитра Палієва
вояк. Андрея Мазепка — сот. Івана Радимного
сот. о. Ф. Малиновського — пор. Романа Сушка
сот. Дм. Максима Мороз — пор. Дм. Володимира Старосольського
сот. Теодора Мартинця — отамана Дм. Степана Шухевича
пор. Дм. Анні Мацарської — отамана Юліяна Шепарович
пор. Дм. Володимира Шухевича

а членами заступниками старшин:

сот. Дм. Богдана Бохтевича
пор. Дм. Івана Гика
пор. Дм. Миколи Коновальця
пор. Льва Лепкого
пор. Петра Постолюка
сот. Юрка Полянського
пор. Андрея Палія
пор. Остапа Павлика
сот. Льва Шепарович
пор. Семена Удацького

Призначених старшин доручено негайно конституюватися і приступити до виконування обовязків.

Дано в серпні 1928 р.

Голов. чот. Іван Тарнавський — Гол. пор. Василь Павлик
Гол. чот. Віктор Кравченко — Гол. чот. Антін Кулик
пор. Евген Коновалець

Доручення про назначення Колегії старшин, якій довірено займатися розподілом "Пропам'ятних Воєнних Відзнак" Галицької Армії, серпень 1928 р.

Один з проектів "Пропам'ятної Воєнної Відзнаки" Галицької Армії.

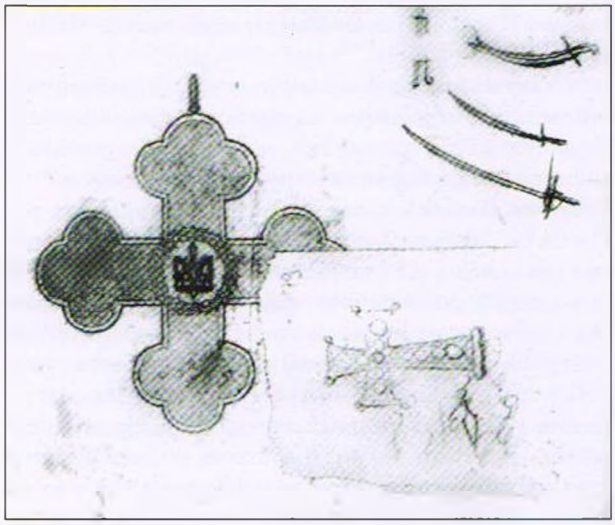

У листопаді 1928 р. "Пропам'ятні Воєнні Відзнаки" було вручено першим 32 членам "Української Стрілецької Громади" (УСГ) у Канаді. Загалом же, судячи з посвідки, виданої М.Новаку (ст. 62), на 6 листопада 1929 р. відбулося біля 4700 нагороджень. А серед доступних нам для вивчення відзнак найбільший номер має хрест з числом 5424.

Очевидно, що кількість виготовлених у Відні хрестів не була достатньою для нагородження всіх гідних, тому у 1938 р. з'явився ще один випуск відзнак, т.зв. "львівський". Розмір хрестів, виданих після Другої світової війни, становив 35x35 мм., а мініатюри – 15x15 мм. на стрічці шириною 13 мм.[358].

У 1940 р. в Кракові було виготовлено окрему пам'ятну відзнаку для вояків 1-ої бригади УСС – "Бойовий хрест УСС" або "Мазепинський хрест». Остання назва пов'язана зі специфічною формою відзнаки, за основу якої було взято фігуру з герба гетьмана І.Мазепи. Як відомо, мазепинська ідея справила великий вплив на створення Українського Легіону. Для увічнення пам'яті про ті славетні роки така форма хреста й була взята Л.Лепким для проекту нагороди[359]. Великий хрест розміром 38x28 мм. мав у

Посвідка до "Пропамятної Воєнної Відзнаки" №4687 стрільця Галицької Армії М.Новака, видана у листопаді 1929 р. у Канаді.

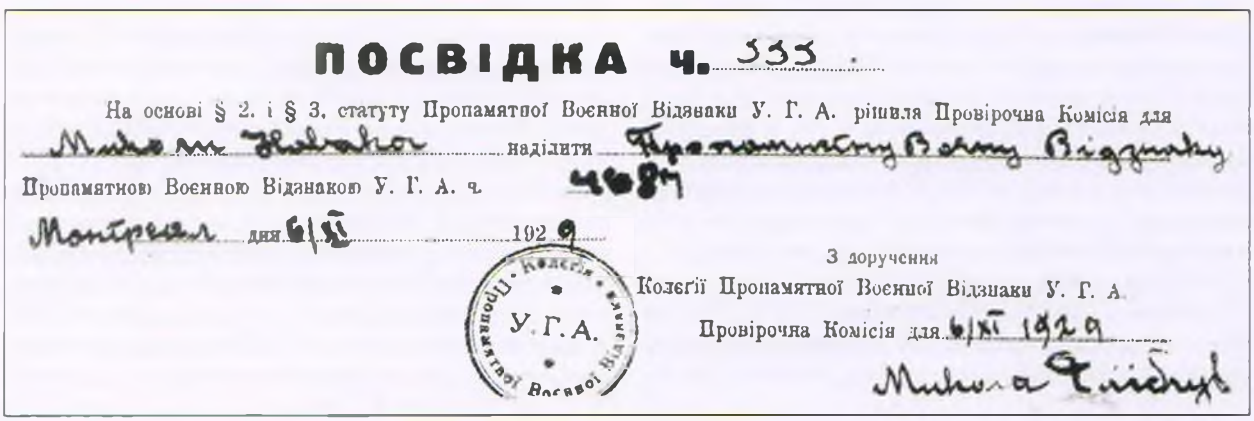

ПОСВІДКА ч. 335.

На основі § 2. і § 3. статуту Пропамятної Воєнної Відзнаки У. Г. А. рішила Провірочна Комісія для Мико ... Новака наділити Пропамятну Воєну Відзнаку Пропамятною Воєнною Відзнакою У. Г. А. ч. 4687

Монтреал дня 6/XI 1929

З доручення Колегії Пропамятної Воєнної Відзнаки У. Г. А.

Провірочна Комісія для 6/XI 1929

Колегія Пропамятної Воєнної Відзнаки У. Г. А.

Сотник Галицької Армії Нагайло, відзначений "Пропам'ятною Воєнною Відзнакою" та австрійськими нагородами.

середині накладний щит з Тризубом і носився на чорній стрічці з двома червоними смужками по краях (кол. іл. VIII-10). Мініатюра розміром 20х15 мм. кріпилася за допомогою гвинта (кол. іл. VIII-11). Перевидана у 1964 р. нагорода не містила щита як окремого елементу і мала чорну стрічку з двома ясно-фіолетовими смужками.

Зразок "Мазепинського хреста" також був взятий за основу при створення у 1941 р. відзнаки товариства "Українських комбатантів" у Варшаві (кол. іл. VIII-12).[360].

До 70-річчя УСГ у Канаді її Головною Управою було встановлено "Лицарський хрест заслуги" (кол. іл. VIII-15). 500 хрестів було випущено у Львові у 1998 р.[361]

Ветеранські організації вояків Галицької Армії

Після закінчення Визвольних змагань українські вояки почали створювати комбатантські організації для збереження військових традицій, плекання серед своїх членів знання військової справи, взаємодопомоги і товариських зв'язків, піклування про військових інвалідів.

У Галичині такі організації були офіційно заборонені польською владою, тому українських комбатантів згуртувало Товариство "Молода Громада" у Львові. Їх силами у 1921 р. було створено видавництво "Червона Калина", яке у своїх виданнях містило матеріали до історії Визвольних Змагань.[362]

Однією з перших комбатантських організацій, членами якої були і ветерани УГА, став заснований 1921 р. у Берліні "Союз Українських Старшин" (СУС). Метою об'єднання було збереження традицій українського національного війська, військовий вишкіл членів і поширення серед українського загалу переконання, що власну державу можна вибороти тільки власними силами. Організація видавала військово-наукові брошури і неперіодичний друкований орган "Військовий Вісник". СУС щороку організовував відзначування українських національних свят та став ініціатором заснування "Пропам'ятної Воєнної Відзнаки УГА". Союз перестав існувати з кінцем Другої світової війни.

У 1927 р. у Чехо-Словацькій Республіці було створено "Українську Громаду у ЧСР". Її членами, серед інших, стали вояки Гірської бригади Галицької Армії, яка у 1919 р. перейшла на терени ЧСР і була інтернована. А у Подєбрадах 1928 р. понад 300 старшин обох українських армій об'єднав "Союз Бувших Українських Старшин у Чехії".

У 1924 р. у Філадельфії вояками українських армій, що виїхали до США, було засновано комбатантську організацію "Українська Стрілецька Громада". Її довголітнім головою був сотник Галицької Армії В.Галан (фото на с.46). УСГ створила фонд для купівлі "Дому Українських Інвалідів" у Львові, проводила акції на оборону політичних в'язнів у Польщі. Її члени брали участь у створенні "Організації Державного Відродження України" (ОДВУ) у США та парамілітарного формування "Чорноморська Січ".

У 1926 р. поручник Галицької Армії І.Гуляй розпочав активну працю для створення, за зразком УСГ в США, "Української Стрілецької Громади" у

Воскресна Служба Божа у таборі інтернованих вояків у Німецькім Яблоннім (Чехія), 11.IV.1920 р.

Оркестр вояків УГА, інтернованих на території Чехословаччини. На рукаві оркестранта, що сидить п'ятим зліва, добре видно "відзнаку для боєвиків" (фото з архіву Д. Туркевича).

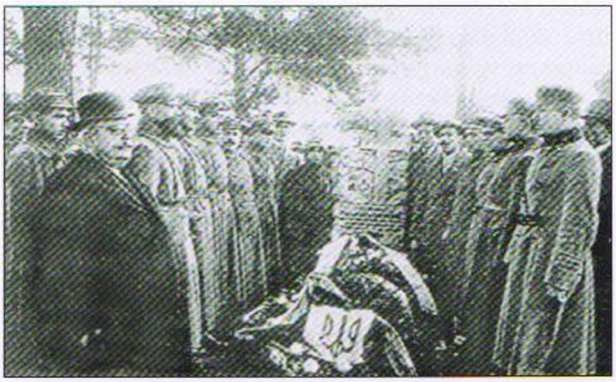

Останні почесті стрільцю в таборі інтернованих вояків. Йозефів (Чехословаччина), 1924 р.

Старшини "Чорноморської Січі" ОДВУ (США), весна 1938 р. Члени цієї парамілітарної організації носили однострої зі знаками розрізнення (кокарди, петлиці "зубчатки", пружки на рукавах) Галицької Армії.

Канаді. Установчі збори організації відбулися у Вінніпезі у січні 1928 р.[363] УСГ розвивала культурно – просвітницьку діяльність серед української громади Канади, видавала місячник "Стрілецькі Вісті" та військові підручники, виступила ініціатором створення Українського Національного Об'єднання (1932 р.) та організації "Молоді Українські Націоналісти (з 1960-х років – "Молодь УНО" (МУНО), проводила збір коштів "для допомоги поневоленій Україні". У 1938 р. УСГ та УНО надали значну фінансову допомогу для розбудови

«Карпатської Січі» та купівлі приміщення для "Українського Дому" в Хусті. У 2007 р. УСГ Канади передала до Центрального музею Збройних Сил України велику збірку українських військових пам'яток.

У 1941 р. колишні військовики Галицької Армії та Армії УНР об'єдналися у товариство "Українські Комбатанти", яке готувало своїх членів до фронтової боротьби на сході.[364] Багато з них вступило до дивізії "Галичина". Організація перестала існувати у 1944 р.

Отже, після поразки у Визвольних змаганнях вояки Галицької Армії не припинили активної діяльності. Вони плекали українські військові традиції серед молоді, проводили військові вишколи, а з початком подій в Карпатській Україні та з вибухом Другої світової війни зі зброєю в руках виступили на боротьбу за відродження Української держави.

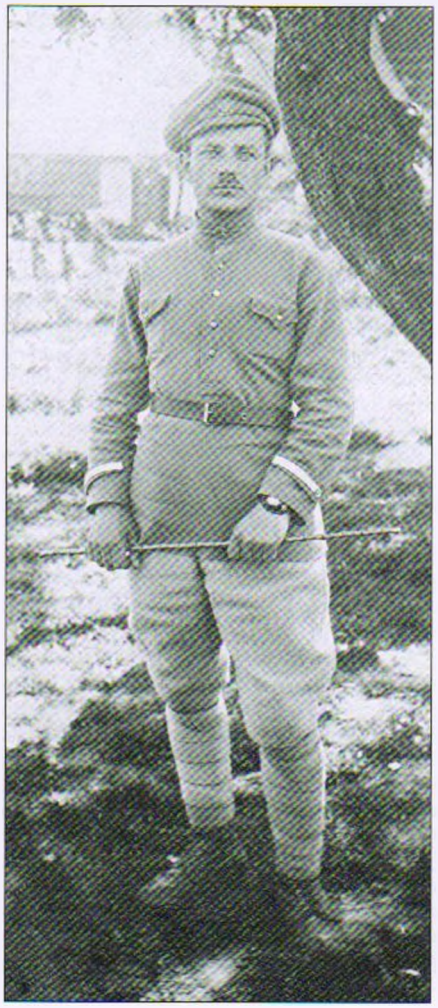

Кольорові ілюстрації

АРКУШ I

1. Поручник, лютий 1919 р.

На початковому етапі існування Галицької Армії вояки "українізували" свої однострої в міру своїх можливостей і бажань. В даному випадку на приналежність до українського війська вказує відзнака "Соборна Україна" на синьо-жовтій кокарді. Поверх австрійського польового мундира старшина вдягнув драгунський ментик ("pelzrock"). Під час Першої світової війни серед старшин Австро-Угорської армії набула розповсюдження мода на носіння в холодну пору року кавалерійського ментика замість шинелі. На ногах – черевики зі шкіряними крагами. В якості головного убору поручник використовує чорну папаху. Знаки розрізнення степеня (зірки на комірі) – австрійського зразка.

2. Поручник, весна 1919 р.

На той час розмаїття у сфері форми одягу та знаків розрізнення досягло апогею. Цей старшина носить "сорочку-френч", встановлену наказом Військовій Офіції (ВО)Української Держави від 21 серпня 1918 р. ч. 534 для козаків та підстаршин Української Армії. На сорочці повсякденні погони значкового (відповідав поручнику Галицької Армії) за наказом ВО від 16 червня 1918 р. ч. 221. Канти на сорочці-френчі та погонах малинового кольору, присвоєного піхоті Української Армії. На голові поручника шапка "Мазепинка" з синьою випушкою. Старшина озброєний револьвером системи "Наган" та багнетом австрійського зразка.

3. "Відзнака для боєвиків".

Перший офіційний знак розрізнення Галицької Армії, встановлений 30 березня 1919 р. Червоні стрічки відображали кількість поранень.

АРКУШ II

1. Четар артилерії, травень-серпень 1919 р.

Крій мундира цього старшини відрізняється від регламентованого XLVI Розпорядом ДСВС від 22 квітня 1919 р. накладними нижніми кишенями (за описом вони мали бути прорізні) та відсутністю погонів. Шапка "Мазепинка" – відповідно до XLVI Розпоряду. На приналежність до артилерії вказує вишнево-червоний колір петлиць, підкладок нарукавних пружків та випушки на шапці. Всупереч XLVI Розпоряду золотий кант облямовує петлиці не лише знизу та зверху, але й з боків. Степень четара визначають вузькі золоті пружки з розетками. На поясі старшини багнет, приписаний для носіння військовиками всіх родів зброї, крім кінноти. Носіння темляка XLVI Розпорядом не передбачалося, але четар все-таки його використовує. Одяг старшини відбиває тяжку ситуацію з постачанням – мундир та шапка виконані із одної тканини, галіфе з іншої.

2-5. Знаки розрізнення військовиків Галицької Армії за офіційною таблицею їх малюнків.

2. Десятник артилерії, 3. Поручник-лікар, 4. Полковник піхоти, 5. Генеральний четар.

6, 7. Петлиці, що використовувалися в дійсності.

Старший десятник. На підстаршині т.зв. "сорочка-френч" за наказом Військовій Офіції Української Держави від 21 серпня 1918 р. ч. 534, але з нерегламентованими хлястиками на рукавах та без погонів. Ці хлястики підстаршина з успіхом пристосував для носіння знаків розрізнення степеня. Кашкет прикрашає відзнака "Соборна Україна".

Кольорова листівка «Офіцири Української Армії», видана у 1920-х роках у США. Насправді на ній зображені підстаршини в степені старшого десятника. Крій мундира підстаршини, що стоїть ліворуч, в цілому, відповідає XLVI Розпоряду ДСВС, лише відсутні погони. Петлиці на мундирах обох старших десятників мають нерегламентоване облямування. Кокарди розміщені на туліях кашкетів, очевидно, для того, щоб їх не перекривали досить широкі підборідні ремені. Обидва підстаршини "озброїлися" стеками (з архіву Д.Туркевича).

8-12. Нарукавні знаки за LXI Розпорядом Диктатора ЗОУНР від 21 червня 1919 р.

8. Начальна Команда Галицької армії, 9. Штаб II корпусу, 10. Друга бригада I корпусу, 11. Команда Етапу Армії, 12. Артилерія 1-ї бригади УСС.

АРКУШ III

1. Булавний десятник артилерії, літо-осінь 1919 р.

Ще один приклад "мультиформи": кашкет та штани з тканини одного кольору (скоріше за все, це поставки з УНР), мундир – іншого (ще з часів служби в Австро-Угорській армії). Булавний десятник був найвищим підстаршинським степенем, що відповідав штабс-фельдфебелю (stabsfeldwebel) та заступнику старшини (offizierstellvertreter) Австро-Угорської армії. З огляду на складні умови воєнного часу Наказом Військам від 22 червня 1919 р. ч. 47 стрільцям та підстаршинам фронтових частин приписувалося використати для виготовлення нарукавних пружків замість срібних нашивок і шнурків білі. Крім того, з причини нестачі кольорового сукна на петлиці підстаршинам належало нашивати лише знаки розрізнення степенів. Саме тому булавний десятник носить мундир без петлиць, пружки на рукавах зроблені з білих стрічок. Як і більшість підстаршин в степені булавного десятника, він розмістив вузький пружок над широким, хоча офіційна таблиця знаків розрізнення передбачала зворотний порядок. На приналежність до артилерії вказує вишнево-червоний колір підкладок нарукавних пружків. Замість шапки "Мазепинки" булавний десятник носить кашкет, що в серпні 1919 р. стане офіційним головним убором військовиків Галицької Армії, причому без кокарди. В лівій нагрудній кишені схований годинник, видно лише його ланцюжок. Годинник, як і ціпок-"стек" та револьвер "Раст і Гассер" в кобурі на ремені вказують, що булавний десятник обіймає посаду, аналогічну посаді старшини батареї сучасних Збройних Сил України. Шкіряні краги були популярним, хоча і не передбаченим жодним наказом, предметом взуття.

2. Сотник артилерії, літо-осінь 1919 р.

Крій та колір польового мундира цього старшини близькі до регламентованих XLVI Розпорядом ДСВС від 22 квітня 1919 р., лише відсутні погони. Відповідно до LXXIV Розпоряду Диктатора ЗОУНР від 18 серпня 1919 р. шапку "Мазепинку" замінила шапка "Київлянка" (кашкет) що, за словами мемуаристів, називалася також "Петлюрівка". На околиші мала розміщуватися нашивка з сукна кольору роду зброї, але в реальності з кольорового сукна робився весь околиш. В даному випадку колір околиша вишнево-червоний, кашкет має ще кант такого ж кольору на тулії. Підборідний ремінь повинен бути сукняний, але сотник, подібно до багатьох старшин, носить на кашкеті золотий кручений шнур. На приналежність до артилерії вказують також вишнево-червоні петлиці та підкладки нарукавних пружків. Степень сотника визначають три вузькі золоті пружки з розетками. Шаблю, що за XLVI Розпорядом ДСВС мала носитися лише кіннотниками, сотник позичив для фотографування. Прикрашена темляком із зображенням Герба ЗУНР, шабля, безперечно, виглядає ефектніше за приписаний багнет. На ногах старшини черевики з крагами.

АРКУШ IV

1. Полковник піхоти, літо-осінь 1919 р.

Старшина на цьому малюнку – полковник А.Вольф, що влітку 1919 р. командував II Галицьким корпусом та армійською групою. Він явно бере участь у якихось урочистостях, оскільки вдягнув чорні штани, які мали носитися лише поза службою, та білі рукавички. Мундир відрізняється від регламентованого XLVI Розпорядом ДСВС від 22 квітня 1919 р. накладними нижніми кишенями та відсутністю погонів. На рід зброї вказує темно-синій колір околиша, кантів на тулії кашкета й штанах, петлиць та підкладок нарукавних пружків. Замість приписаного сукняного підборідного ременя на кашкеті розміщено золотий кручений шнур. Приналежність до категорії полкових (булавних) старшин відображають петлиці, вирізи яких мали заповнюватися золотою тканиною з особливим орнаментом. В реальності ж сукняна "зубчатка", облямована золотим шнуром, накладалася на відрізок

Військовики УГА, інтерновані в Чехословаччині, початок 1920-х рр. Мундири вояків різних кольорів та кроїв, частина має петлиці і пружки на рукавах. На рукаві сотника, показаного на збільшеному фрагменті, є "Відзнака для боєвиків". За виключенням одного вояка у верхніх рядах, який зберіг шапку "Мазепинку", всі носять кашкети. Фотографія ілюструє різні манери розташування кокарди на кашкеті: на околиші, на тулії, посередині між околишем і тулією (фото з архіву В.Подгорного).

золотого австрійського галуна. Степень полковника визначають три пружки, плетені зі золотих шнурків, з розетками на кінцях. Довгі чорні штани з кантом кольору роду зброї дозволялося носити поза службою старшинам та підстаршинам від старшого десятника включно.

2. Генерал-четар, літо-осінь 1919 р.

Генерал-четар був першим генеральським степенем в Галицькій Армії. Степень генерал-поручника був присвоєний лише О.Грекову, генерал-сотником не став ніхто. Показаний на малюнку генерал носить мундир, що відрізняється від регламентованого XLVI Розпорядом ДСВС від 22 квітня 1919 р. кольором, накладними нижніми кишенями та відсутністю погонів. За XLVI Розпорядом "зубчатки" генеральних старшин мали бути не з кольорового сукна, а зі срібної тканини з особливим орнаментом, вирізи між зубцями мали заповнювалися золотою орнаментованою тканиною. В реальності генеральські петлиці являли собою "зубчатки", вирізані зі срібного австрійського галуна і накладені на відрізок золотого галуна. Степень генерал-четара визначає широкий срібний пружок зі схрещеними золотими булавами. LXXIV Розпоряд Диктатора ЗОУНР від 18 серпня 1919 р. передбачав додаткові знаки розрізнення для генералітету, зокрема, двохрядні лампаси, нашивку на околиш кашкета, підкладки для петлиць та пружків на рукавах шкарлатно-червоного кольору. Такий саме колір належав генералам Австро-Угорської армії. На кашкеті генерали Галицької Армії мали носити золотистий підборідний ремінець. Цей генерал носить кашкет зі шкарлатно-червоним околишем та золотим крученим шнуром.

АРКУШ V

1. Військовий священик, літо-осінь 1919 р.

Відповідно до XLVI Розпоряду ДСВС від 22 квітня 1919 р. військові священики ("духовники") мали носити т.зв. "духовний жупан" довжиною до колін у воєнний час з сукна польової барви, в мирний час з чорного сукна. Детальний опис жупана не наводився. Шапка, штани, плащ та знаки розрізнення степенів священиків мали бути такі ж, як у старшин. "Жупан" цього священика нагадує подовжений австрійський польовий мундир без кишень. Як і кашкет та штани, він пошитий зі скромної сірої тканини. Однак від певних спокус панотець все ж не втримався, розмістивши на кашкеті "генеральський" золотий шнурок та одягнувши елегантні краги. Околиш і кант кашкета, петлиці та підкладки нарукавних пружків фіолетового кольору, який був присвоєний духовникам. Три вузькі золоті пружки з розетками на кінцях свідчать про те, що священик прирівнюється за степенем до сотника. Це був найнижчий ранг серед військового духівництва.

2. Військовий льотчик, літо-осінь 1919 р.

Льотне спорядження та одяг в авіації Галицької Армії (як, до речі, і літаки), походили із запасів Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Цей авіатор одягнений в коричневий молескіновий комбінезон, підбитий чорним хутром (скоріше за все, німецький). Під польотним обмундируванням льотчик носить польовий мундир з петлицями попелястого кольору, присвоєного технічним військам, до яких відносилася і авіація. Золотий кант на петлицях свідчить про його належність до категорії сотенних старшин (хорунжий, четар, поручник, сотник).

АРКУШ VI

1, 3. Варіанти відзнаки "Соборна Україна" або "Відзнаки Соборної України".

Знак виготовлявся з білого або жовтого металу з двома видами кріплення: на ланцюжку (у вигляді жетона) та на шпильці. На звороті знака з першим варіантом кріплення містився напис: "Українці мусять лучити ся як Українці для оборони прав українського народу. Михайло Грушевський. В році свободи 1917". Проект нагрудного знака розробив І.Боберський на основі одного з варіантів герба майбутньої соборної Української держави, автором якого був Ю.Буцманюк. Дохід від продажу відзнаки "Соборна Україна" мав піти на купівлю землі під "Український Город" у Львові. У період існування Галицької Армії відзнака "Соборна Україна" широко використовувалася для носіння на головних уборах.

2. Варіант кокарди національних кольорів на шапки.

Мала також назви "чічка", "троянда". Вперше як ознака національної приналежності почала використовуватися в Українському Легіоні.

4-6. Знаки розрізнення та нагрудні знаки Українського Легіону, які використовувалися в Галицькій Армії для носіння на головних уборах.

4. Знак на шапки старшин.

5. Нагрудний знак з написом "Не ридай, а добувай" зразка 1918 р. На знаках раннього зразка вказані роки"1914-1915". Автор проекту – І.Боберський.

6. Знак на шапки рядових та підстаршин зразка 1918 р.

7. Австрійська старшинська кокарда з синьо-жовтою стрічкою.

В такий спосіб мали перероблятися старшинські кокарди відповідно до інструкції, вміщеній у наказі Команди міста Станіславів від 29 грудня 1918 р. ч. 52.

8-11. Знаки із зображенням Тризуба, які носилися на початковому етапі існування збройних сил ЗУНР (ЗОУНР).

"Тризуб з вінцем в емалі" (8) виготовлено у Відні у майстерні Рейнемера на замовлення Центральної Управи УСС у другій половині 1918 р. Як і "Тризуб на синім тлі" (9) знаки призначалися для вільного продажу, але від листопада 1918 р. використовувалися і на уніформі. На початку 1919 р. з'явився знак у вигляді восьмикутної зірки з Тризубом (10) та кокарда з Тризубом і літерами "У.Р." (Українська Республіка) (11).

12-16. Варіанти кокард, які носилися військовиками Галицької Армії.

Кокарди з емаллю (12-13) очевидно, призначалися для старшин, без емалі (14-16) – для рядових і підстаршин.

АРКУШ VII

1-13. Елементи однострою.

1. Австрійське кепі зі знаком для рядових та підстаршин Українського Легіону.

2. Саморобна гаптована старшинська кокарда з Тризубом.

3. Шапка "Мазепинка" військовиків Українського Легіону, яка у квітні 1919 р. була прийнята і в Галицькій Армії.

4. Розетка для пружків на рукавах.

5. Перстень – печатка із зображенням лева та Тризуба.

6. Варіант нарукавного Тризуба.

7-8. Сталеві шоломи, які використовувалися у Галицькій Армії. Деяка кількість шоломів "Адріана" колишньої Російської армії потрапила до Галичини ще у листопаді – грудні 1918 р. Вояки знімали з них двоголового орла або прикріпляли поверх нього Тризуб (6). Більш поширеними були австрійські шоломи М.1917. Іноді на них фарбою малювалися Тризуби (7).

9. Старшинська привіска (темляк) до багнета. Привіски із зображенням галицького лева (9а) та літер "УСС" вперше з'явилися в Українському Легіоні (8а). Вони замовлялися Центральною Управою УСС у майстернях Відня. Від 1919 р. на одній стороні привісок гаптувався тризуб, а на другій – літери "УНР".

10. Австрійська пряжка до ременя з вирізаним Тризубом у центрі.

11. Пряжка із зображенням галицького лева. Ймовірно, що такі пряжки розроблялися для Українського Легіону, але невелику їх кількість вдалося виготовити лише у жовтні 1918 р. у майстерні Рейнемера (Відень). Забезпечити ними всю Галицьку Армію так і не змогли.

12-13. Проектні зразки старшинських пряжок Галицької Армії.

АРКУШ VIII

1-15. Відзнаки, нагороди та емблеми.

1. Варіант відзнаки "Соборна Україна" з написом "Бог благослови юную страну", 1918 р.

2. Виготовлений зразок "Тризуба з вінцем" IV ступеня.

3. Знак, виготовлений у таборах інтернованих вояків Галицької Армії.

У колекції д-ра Ю.Сас-Подлуського (Чикаго) зберігається понад 30 проектних зразків нагрудних знаків для різних родів зброї із зображенням галицького лева чи Тризуба. Ймовірно вони були виготовлені в одному з таборів інтернованих вояків. Очевидно, що далі створення проектних зразків справа не пішла"[365].

4-7. "Пропам'ятна Воєнна Відзнака УГА" (ПВВ).

4. Аверс відзнаки для військових.
5. Відзнака для цивільних осіб (№2887).
6. Реверс ПВВ з написом "УГА-1918-ЗА УКРАЇНУ ЗА ЄЇ ВОЛЮ ЗА ЧЕСТЬ І СЛАВУ" та порядковим №0134.
7. Мініатюра ПВВ.
8. Нагрудний знак членів комбатанської організації "Українська Громада в ЧСР" (1930-ті рр.).
9. Емблема "Української Стрілецької Громади" в Аргентині (1930-ті рр.).
10. "Бойовий Хрест Українських Січових Стрільців" (т.зв. Мазепинський), 1940 р.
11. Мініатюра "Бойового Хреста".
12. Членський нагрудний знак ветеранської організації "Українські Комбатанти" (Варшава), 1941 р.
13-14. Гаптовані емблеми "Української Стрілецької Громади": нагрудна (13) та на берет (14).
15. "Лицарський Хрест Заслуги" у 70-річчя Української Стрілецької Громади у Канаді, 1998 р.

На звороті напис: "УСГ-КАНАДА-1928-1998" та порядковий номер. Встановлений у 1998 р. Розміри хреста 38х38 мм. Стрічка з 5-ма вузькими жовтими смужками на синьому тлі (ширина 30 мм.). Випущено 500 хрестів у Львові у 1998 р.

Додатки

Додаток 1. Чисельність бойових частин Галицької Армії на окремі дати

Дата	Харчовий склад		Бойовий склад		Гармат	Кулеметів	Бронепоїздів	Літаків	Автомобілів	Коней
	старшини	стрільці	старшини	стрільці						
15 березня 1919[1]	1395	51274	855	36796	192+46	512	3(?)	10	66	7981
середина травня 1919[2]	1775	65881	911	37980	166+5(?)	702	4	10	75	8401
15 серпня 1919[3]	41500		20340 (багнетів та шабель?)		187	603	2	8	?	?
1 жовтня 1919[4]	2674	43044	15297 (9866 багнетів та шабель)		146	559	?	?		?
30 листопада 1919[5]	1617	28148	388 (170 багнетів та шабель)	5032 (2983 багнети та шаблі)	343	155	?	?		?

Примітки:

1. У стовпчику "Гармати" після знака "+ " вказана кількість піхотних гармат та мінометів.
2. У стовпчику "Літаки" вказані тільки боєздатні машини.
3. Стан армії вказаний із наддніпрянськими частинами, які безпосередньо входили до її складу.
4. На середину травня 1919 вказано лише 5 піхотних гармат; можливо, що їх було більше.
5. На середину травня 1919 також 4 аеростати та 2359 возів.
6. У своїй таблиці Л.Шанковський вказує на 15 серпня 1919 в стані ГА 19000 багнетів та 1340 шабель; у порівнянні з більш пізніми даними цілком можливо, що насправді він вказує бойовий стан частин, а не кількість багнетів і шабель.

---

1 Krotofil M. Ukrainska Armia Halicka.... - S. 60, табл. VI.
2 Ibid. - S. 67, табл. XII (зведена за різними відомостями від 8-15 травня 1919).
3 Шанковський Л. Українська Галицька Армія... - С.222-229, табл. 18.
4 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року... - С.525, таблиця №12.
5 Там само. - С.531, таблиця №19.

Додаток 2

Бойовий розпис частин у листопаді-грудні 1918 р.:

1. Відділ "Північ":
- бойова група "Угнів",
- бойова група Б.Шашкевича,
- бойова група В.Секунди,
- бойова група Ю.Головінського,
- бойова група І.Клея,
- бойова група "Яворів".

2. Відділ "Схід":
- бойова група А.Долуда (наддніпрянці),
- бойова група "Схід",
- бойова група "Старе Село",
- бойова група "Наварія".

3.Відділ "Південь":
- бойова група "Щирець" ("Південь-2"),
- бойова група "Любінь Великий",
- бойова група "Рудки",
- бойова група "Крукеничі",
- бойова група "Лютовиська",
- бойова група "Хирів",
- бойова група "Глибока",
- бойова група "Старий Самбір".

Бойовий розпис частин на початку квітня 1919 р.:

1. Безпосередньо підлеглі НКГА:
- 1 бригада УСС,
- авіаційний загін,
- телеграфний курінь,
- технічний курінь

2. І Галицький корпус
- 5 бригада
- 6 бригада
- 9 бригада
- 10 бригада

3. II Галицький корпус
- 2 бригада
- 3 бригада
- 4 бригада
- 2 гарматний полк Січових Стрільців (з Дієвої Армії УНР)

4. III Галицький корпус
- 7 бригада
- 8 бригада
- I група "Рудки"
- II група "Крукеничі"
- III група "Глибока"
- 1 Гірська бригада
- група "Старий Самбір"
- група "Лютовиська"

Бойовий розпис частин під час наступу на Київ-Одесу (станом на 15 серпня 1919 р.):

1. Безпосередньо підлеглі НКГА:
- 1 бригада УСС,
- радіогрупа,
- телеграфний курінь,
- залізничний курінь,
- технічний курінь,
- автоколона

2. У складі групи полк. Вольфа:
- II Галицький корпус
- 3 бригада
- 4 бригада
- 7 бригада
- 18 бригада (розформована 21 серпня 1919 р.)
- бронепоїзд II галицького корпусу

3. У складі групи ген. Кравса:
- I Галицький корпус
- 1 кінний полк
- 5 бригада
- 6 бригада
- 9 бригада
- 10 бригада
- III Галицький корпус
- 1 кінна бригада
- 2 бригада
- 8 бригада
- 14 бригада
- Галицький авіаційний дивізіон

4. У складі Дієвої Армії УНР:
- 11 бригада (приділена з 19 серпня 1919 р.)

Примітка: вказані тільки галицькі частини.

Додаток 3. **Порівняльна таблиця степенів Українського Легіону та збройних сил ЗУНР (ЗОУНР)**

Степені Австро-Угорської армії на 1918 р. (лінійна піхота)	Легіоновий приказ від 27.12.1916 ч. 167	Приказ по Кошу 19 полку укр. Стрільців від 05.11.1918 ч. 2	Приказ Окр. військової к-ди Станіславів 12.11.1918 ч. 2	IX Розпоряд ДСВС від 13.11.1918	XLVI Розпоряд ДСВС від 22.04.1919	Наказ Військам від 21.06.1919 ч. 39 (зі змінами)
Feldmarschall	-	-	-	-	-	-
Generaloberst	-	-	-	-	-	-
General der Infantrerie	-	-	-	-	Ґенеральний сотник	Генерал-сотник
Feldmarschal-leutnant	-	-	-	-	Ґенеральний поручник	Генерал-поручник
Generalmajor	-	-	-	-	Ґенеральний четар	Генерал-четар
Oberst	Полковник	-	Полковник	Полковник	Полковник	Полковник
Oberstleutnant	Підполковник	-	Підполковник	Осаул	Підполковник	Підполковник
Major	Отаман	Отаман	Отаман	Отаман	Отаман	Отаман
Hauptmann	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник	Сотник
Oberleutnant	Поручник	Півсотенний	Поручник	Поручник	Поручник	Поручник
Leutnant	Четар	Четар	Четар	Четар	Четар	Четар
Fahnrich	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий	Хорунжий
Offizierstellvert-reter	-	Бунчужний	Бунчужний	-	-	Булавний десятник
Stabsfeldwebel	-	-	Булавний десятник	Бул.ст. десятник	Булавний десятник	
Feldwebel	Старший десятник/ підхорунжий	Старший десятник	Старший десятник	Ст. десятник	Старший десятник/ підхорунжий	Старший десятник
Zugsfuhrer	Десятник	Десятник	Десятник	Десятник	Десятник	Десятник
Korporal	Вістун	Вістун	Вістун	Вістун	Вістун	Вістун
Gefreiter	Старший стрілець	Старший стрілець	Старший стрілець	Ст.стрілець	Старший стрілець	Старший стрілець
Soldat	-	Стрілець	-	Стрілець	-	Стрілець

Додаток 4. Командуючі та начальники Штабу збройних сил ЗУНР (ЗОУНР)

Командуючий	*Дата зміни*	*Начальник Штабу*	*Дата зміни*
Дмитро Вітовський	05.11.1918	Микола Маринович	05.11.1918
Гриць Коссак	09.11.1918	Сень Ґорук	9.12.1918
Гнат Стефанів	9.12.1918	Євген Мишківський	13.02.1919
Михайло Омелянович-Павленко	09.06.1919	Віктор Курманович	09.06.1919
Олександр Греков	05.07.1919	Карл Стінсич де Тернова	05.07.1919
Мирон Тарнавський	07.11.1919	Альфред Шаманек	07.11.1919
Осип Микитка	10.02.1920	Ґустав Ціріц	10.02.1920
Альфред Шаманек	21.02.1920	Альфред Шаманек	01.03.1920
Амброзій Вітошинський	01.03.1920		

Примітки

[1] *Крип'якевич І.* та ін. Історія українського війська. – Львів. 1992. – С. 290.

[2] *Лазарович М.В.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. – Тернопіль, 2005. – С. 126.

[3] *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1974 – С. 36.

[4] *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999. – С. 598-599.

[5] *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан. – Львів, 1997. – С. 49.

[6] *Кравчук М.* Організаційно-правові аспекти будівництва Української Галицької Армії// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 306.

[7] *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан... – С. 50.

[8] Українська Національна Рада. Львів, 10 падолиста 1918.// Діло. – 1918. – 11 падолиста.

[9] Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню дня 13 падолиста 1918 р.// Західно-Українська народна республіка 1918-1923. Документи і матеріали. – Т.2. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 5-6.

[10] Більш детальний опис бойових дій можна знайти у книгах: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998; *Klimecki M.* Polsko-ukrainska wojna o Lwow i Galicje Wschodnia 1918-1919 – Warszawa, 2000.

[11] Там само. – С. 101-102.

[12] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka 1918-1920. Organizacija, uzbrojenie, wyposaqenie i wartoнж bojowa sii zbrojnych Zachodnio-Ukraicskiej Republiki Ludowej. – Torun, 2002. – S. 58.

[13] Оцінка згідно *Krotofil M.* Ukrainska Armia Halicka... – S.59.

[14] Після проголошення 22 січня 1919 Акту Злуки між Української Народною Республікою та Західно-Українською Народною Республікою остання отримала назву "Західна Область УНР" (ЗОУНР). Фактично ЗОУНР продовжувала функціонувати як окреме державне утворення.

[15] Вовчухівська операція 1919// Довідник з історії України: в 3 т. – Т. 1. – К.: Генеза, 1993. – С. 106; див. також: *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія... – С.115-133.

[16] *Krotofil M.* Ukrainska Armia Halicka... – S.104.

[17] *Удовиченко О.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. – Вінніпег, 1954. – С. 93.

[18] *Литвин М.* Українсько-польська війна... – С. 382.

[19] *Солдатенко В.Ф.* Українська революція... – С. 775-776. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія... – С. 207-212.

[20] *Левченко О.* Об'єднані українські армії у 1919 році: чи можливою була перемога?// Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. – К., 1999. – С. 182.

[21] *Krotofil M.* Ukrainska Armia Halicka.... – S. 122.

[22] *Довбня В.* Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності. – К., 2002. – С. 76.

[23] *Левченко О.* Об'єднані українські армії... – С. 184-185.
[24] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.2188. – Оп.3. – Спр.29. – Арк.19.
[25] *Довбня В.* Січові Стрільці київського формування... – С. 78.
[26] *Солдатенко В.Ф.* Українська революція... – С. 792-794.
[27] Там само. – С. 800-802.
[28] Там само. – С. 808.
[29] Більш детально про війну зі Збройними Силами Півдня Росії див.: *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – Київ: Темпора, 2006. – 576 с.
[30] *Krotofil M.* Ukrainska Armia Halicka.... – S. 126.
[31] *Солдатенко В.Ф.* Українська революція...– С. 810-811.
[32] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.158-159; *Підкова І.* Червона Українська Галицька Армія// Довідник з історії України. – Т.3. – К., 1999. – С. 565-566.
[33] *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія... – С. 263-264. *Krotofil M.* Ukrainska Armia Halicka... – S. 158-159.
[34] *Krotofil M.* Ukrainska Armia Halicka... – S. 160-161.
[35] II Розпоряд з дня 13. падолиста 1918.// Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1918. – Ч.1. – С. 2.
[36] III Розпоряд з дня 13. падолиста 1918.// Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1918. – Ч.1. – С. 2.
[37] IV Розпоряд з дня 13. падолиста 1918.// Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1918. – Ч.1. – С. 2-3.
[38] Назва посади, а не степень.
[39] *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан... – С. 107.
[40] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 483, 505.
[41] Там само. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 46 зв. Незасвідчена копія.
[42] Там само. – Арк. 46 зв. Незасвідчена копія.
[43] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S. 46-48, 58.
[44] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 149.
[45] Там само. – Спр. 14. – Арк. 57.
[46] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S. 46.
[47] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 24.
[48] Та само. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 31-38 зв, Див. також:Арк. 72-78.
[49] Розпорядом НКГА від 25 квітня 1919 р. ч.оп. 1826 її було перейменовано на 7-у Львівську бригаду (ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп.1. – Спр. 85. – Арк. 25).
[50] Також відомий, як «Загін імені Гонти».
[51] Також відомий під назвою «Збаразький».
[52] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 24-25 зв.
[53] Позаяк система степенів у збройних силах ЗУНР (ЗОУНР) певний час не була усталена, спочатку М.Омелянович-Павленко іменувався тим рангом, який мав у збройних силах Української Держави – генеральний хорунжий. З кінця січня 1919 р. він почав підписувати документи як "отаман", оскільки саме так називалися особи вищого командного складу Армії УНР. У той же час у збройних силах ЗУНР (ЗОУНР) отаман відповідав майору Австро-Угорської армії.
[54] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 26.
[55] Там само. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 39.
[56] Там само. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 127.
[57] Там само. – Спр. 34. – Арк. 4,6.
[58] Слід зазначити, що до травневого наступу поляків 1-а бригада УСС зазвичай знаходилась у резерві Начальної Команди і не входила до складу II Галицького корпусу.
[59] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S. 107.
[60] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.
[61] Там само. – Арк. 2.
[62] Ця бригада мала замінити у III Галицькому корпусі 1-у Гірську бригаду, інтерновану у Чехословаччині внаслідок польського наступу.
[63] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S. 122.
[64] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2-2 зв.
[65] Відповідно до закону, затвердженого Директорією УНР 24 лютого 1919 р., Наказному Отаману доручалося безпосереднє ведення військових операцій, йому підлягали "всі галузі дієвої армії во всіх відношеннях". Наказний Отаман підлягав через Головного Отамана лише Директорії і відповідав перед нею. У своїй діяльності він користувався правами, зазначеними у ст. 90, 91, 95, 96, 97, 99, а також ст. 21, 22, 23, 24, 27 і 28 "Правил про польове керування війська в військовий час" (ЦДАВО України.– Ф.1075. – Оп.2.– Спр.5. – Арк. 142).
[66] ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.34.
[67] Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки липня 22 дня 1919 року Ч. 91// Вістник Української Народньої Республіки. – 1919. – 24 липня.
[68] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк.17.
[69] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – С. 142.
[70] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.131.
[71] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк.14 зв: Угольний камінь// Червоний Стрілець. – 1920. – 20 лютого.
[72] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.136.
[73] *Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Б.м., 1959. – С. 152.
[74] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.133-134.
[75] Ibid. – S.156.
[76] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 57.
[77] Там само. – Спр. 128. – Арк. 199 зв.
[78] Там само. – Спр. 39. – Арк. 54.
[79] *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія... – С. 287.
[80] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 75 зв.
[81] Там само. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 67 зв.
[82] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.82-84.
[83] ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.159.
[84] *Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.84-85.
[85] ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.3. – Спр.18. – Арк.15.
[86] Там само. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 8.
[87] Там само. – Спр.1. – Арк.54.
[88] *Krotofil M.* Ukrainska Armia Halicka... – S. 91.
[89] *Лазарович М., Лазарович Н.* Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців// Четверта наукова геральдична конференція. [Львів, 10-12 листопада 1994 р] – Львів, 1994. – С. 48; *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – С. 150;Українські Січові Стрільці: альбом. – Монреаль, 1955. – С. 191.
[90] *Лазарович М.В.* Легіон Українських січових стрільців... – С. 160.
[91] *Прищепа С.В.* Вооруженные силы Австро - Венгерской империи. Часть 1.// Сержант. – 2000. – № 4. – С.13.
[92] *Думін О.* Історія легіону Українських Січових Стрільців// Дзвін. – 1993. – №2-3. – С.148.
[93] *Пахолко С., Мартин О.* Зображення у фалеристиці галицького лева та св. Михаїла як символів єдності та спільної боротьби за державну незалежність// Шоста наукова геральдична конференція. [Львів, 27-29 березня 1997 р] – Львів, 1997. – С. 68-70; *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки. Ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто, 1991. – С.38.

[94] *Лазарович М.В.* Легіон Українських січових стрільців... – С. 170.
[95] *Думін О.* Історія легіону Українських Січових Стрільців// Дзвін. – 1993. – №2-3. – С.148.
[96] Термін "степень" відповідав терміну "dienstgrad" в австрійській та "чин" у російській армії.
[97] *Гломозда К.Ю.* До історії українських військових рангів XVII-XX ст.// Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська Академія. Історія. – К.,1999. – Т.14. – С.44.
[98] *Кульма О.* Листопадові дні 1918 р.– Львів, 1931. – С. 63.
[99] *Чайковський А.* Чорні рядки// *Чайковський А.* Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. – Т.1. – Львів, 2002.– С. 212-213.
[100] Цей нагрудний знак ще називався "Відзнака Соборної України". Його проект розробив І.Боберський на основі одного з варіантів герба майбутньої соборної Української держави, автором якого був Ю.Буцманюк (Див.: *Дзіковський В.* Герб України// Світ. – 1917. – Ч.8. – С. 137.). Нагрудний знак передбачався у двох варіантах: на шпильці для прикріплення до одягу та на ланцюжку, за допомогою якого його можна було прикріпити до годинника або використати як нашийну прикрасу. Дохід від продажу відзнаки "Соборна Україна" мав піти на купівлю землі під "Український Город" у Львові.
[101] *Боберський І.* Щоденник, 1918-1919 рр. – К., 2003. – С.56.
[102] *Марітчак Т.* На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 року// Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч.3. – С. 21.
[103] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк.1-2.
[104] Вооруженныя силы Австро-Венгрии. – Часть I. – СПб, 1912. – С. 331.
[105] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк.3.
[106] Там само. – Спр. 128. – Арк. 1 зв.
[107] Там само. – Спр. 1. – Арк.11.
[108] *Волицький В.* На Львів і Київ. Воєнні спомини 1918-1920. – Торонто, 1963. – С. 61.
[109] *Ф.Ш.* З пробоєвою сотнею УСС під Львовом// Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 10. – С. 20.
[110] *Мигович П.* При VII-ій Бригаді УГА// Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 6. – С. 6.
[111] Opracowanie Oddziaiu wywiadowczego Dowydstwa Wojsk Polskich na Galicijk Wschodni№ pt. Wiadomoьci ogylne o armii galicyjsko-ukraicskiej, zebrane po dziec 1 III 1919//*Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.217.
[112] *Адаменко Д., Ярош О.* Императорский и королевский военный мундир: 1914 год. – К., 2006. – С. 42.
[113] *Кравс А.* Завязок і бої "Групи Хирів"// Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр. (матеріяли до історії). – Т.2. – Вінніпег, 1960. – С. 46.
[114] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк.43.
[115] Там само. – Арк.43.
[116] Там само. – Арк. 46 зв. Незасвідчена копія.
[117] *Ф.Ш.* З пробоєвою сотнею УСС під Львовом// Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч.7-8. – С. 25.
[118] *Волицький В.* На Львів і Київ... – С. 19.
[119] Там само. – С. 75.
[120] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк.58.
[121] Тобто ковдр.
[122] Тобто матраців.
[123] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк.24.
[124] Там само. – Спр. 20. – Арк.216.
[125] Там само. – Арк.153.
[126] Заборона з дня 22. грудня 1919.// Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1918. – Ч.4. – С. 1.
[127] На виконання наказу Державного Секретаря Військових Справ колишній запасний курінь 20-го полку Стрільців був злитий з колишнім кошем Українських Січових Стрільців в запасний кіш під назвою "Кіш УСС" (ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк.15 зв).
[128] У наказі Кошу УСС від 30 грудня 1918 р. ч.37 було зазначено лише номер наказу Команди міста Станіславів. Дату видання цього наказу – 29 грудня 1918 р. – визначено за іншими документами.
[129] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 59 зв-60.
[130] *Прищепа С.В.* Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. Часть 1.// Сержант. – 2000. – № 4. – С. 12, 9.
[131] *Адаменко Д.В., Прищепа С.В.* Командный состав вооруженных сил Австро-Венгрии// Сержант – 2002. – № 1. – С. 7.
[132] *Лазарович М.В.* Легіон Українських січових стрільців... – С. 170.
[133] *Адамішин І.Б.* Маловідомі українські нагороди та відзнаки. – Х., 2000. – С.5.
[134] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 79 зв.
[135] Там само. – Арк. 89.
[136] *Калина В.* Курінь смерти УСС. Спогади старшини. – Львів, 1936. – С. 47.
[137] *Шанковський Л.* Бойовий орел української кінноти (Пам'яті Генерала Петра Дяченка)// Вісті. – 1965. – Ч. 119. – С. 100.
[138] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк.322.
[139] Йдеться про капітана А.Ерле, призначеного у той час начальником штабу збройних сил ЗУНР.
[140] *Боберський І.* Щоденник... – С. 81.
[141] Там само. – С. 130-131.
[142] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 3.
[143] *Боберський І.* Щоденник... – С. 121.
[144] Opracowanie Oddziaiu wywiadowczego Dowydstwa Wojsk Polskich na Galicijk Wschodni№ pt. Wiadomoьci ogylne o armii galicyjsko-ukraicskiej, zebrane po dziec 1 III 1919//*Krotofil M.* Ukraicska Armia Halicka... – S.217.
[145] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк.107 зв.
[146] Згодом ця частина одержала назву "XXIV. курінь".
[147] *Мигович П.* При VII-ій Бригаді УГА// Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 5. – С. 5.
[148] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк.111.
[149] *Мигович П.* При VII-ій Бригаді УГА// Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 6. – С. 8.
[150] *Мигович П.* При VII-ій Бригаді УГА// Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 5. – С. 8.
[151] *Боберський І.* Щоденник... – С. 144.
[152] Там само. – С. 144-145.
[153] Там само. – С. 124, 140.
[154] На той час В.Курманович обіймав посаду Державного Секретаря Військових Справ.
[155] У тогочасній галицькій військовій термінології замість слова "штаб" могло вживатися слово "булава".
[156] *Боберський І.* Щоденник... – С. 156-158.
[157] Там само. – С. 153.
[158] Там само. – С. 171.
[159] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк.61-71.
[160] *Боберський І.* Щоденник... – С. 170-171.
[161] Там само. – С. 172.
[162] Там само. – С. 172-173.

[163] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп.1. – Спр. 31. – Арк.23.
[164] Там само. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк.231.
[165] Там само. – Арк.231 зв.
[166] Там само. – Оп.1. – Спр. 31. – Арк.24-25.
[167] Там само. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк.231 зв.
[168] Там само. – Арк.231.
[169] Там само. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк.374.
[170] Там само. – Арк.375.
[171] Там само. – Арк.378.
[172] *Боберський І.* Щоденник... – С. 185.
[173] Там само. – С. 181-182, 185, 188.
[174] Там само. – С. 181.
[175] Однострій Української Армії//Республика. – 1919. – 8 цвітня.
[176] *Боберський І.* Щоденник... – С. 192.
[177] Там само. – С. 196-197.
[178] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк.20.
[179] XLVI. Розпоряд з 22. цвітня 1919.// Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1919. – Ч. 11. – С. 1-7.
[180] Однострій Української Армії// Стрілець. – 1919. – 29 квітня.
[181] *Прищепа С.В.* Вооруженные силы Австро-Венгерской империи. Часть 1.// Сержант. – 2000. – № 4. – С. 13.
[182] *Боберський І.* Щоденник... – С. 187.
[183] *Judex M.* Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen der gesamten Usterr.-Ung. wehrmacht. – Troppau, 1904. – S.10; *Адаменко Д., Ярош О.* Императорский и королевский военный мундир... – С. 20, 22.
[184] Для позначення приналежності до того чи іншого полку застосовувалося 10 відтінків червоного, 6 відтінків зеленого, 3 відтінки жовтого, 2 відтінки синього, 2 відтінки коричневого, 2 відтінки сірого, а також білий, чорний та жовтувато-коричневий кольори у поєднанні з жовтим чи білим приборним металом. Для полків, сформованих під час Першої світової війни, був встановлений єдиний світло-синій колір. Див.: *Jung P.* The Austro-Hungarian Forces in World War I (1) 1914-16. – Botley, Oxford: Osprey Publishing, 2003. – P. 22-23; *Mollo A.* Army uniforms of World War I. – Poole, Dorset: Blandford press, 1977. – P. 100.
[185] *Judex M.* Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen... – S.17.
[186] Особовий склад підрозділів інженерних військ (від франц. pionnier – першопроходець).
[187] Тобто автомобілісти.
[188] Очевидно, йдеться про військовиків прожекторних підрозділів.
[189] *Jung P.* The Austro-Hungarian Forces in World War I (1)... – P. 37.
[190] *Judex M.* Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen... – S.21; *Jung P.* The Austro-Hungarian Forces... – P. 37.
[191] Категорія "військових урядників" відповідала категорії "militär-beamte" у збройних силах Австро-Угорщини та категорії "військові урядовці" у збройних силах УНР та Української Держави.
[192] XLVI. Розпоряд з 22. цвітня 1919.// Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1919. – Ч. 11. – С. 4.
[193] *Адаменко Д., Ярош О.* Императорский и королевский военный мундир... – С. 95. Такими категоріями були кулеметники, прожектористи, автомобілісти, телеграфісти й телефоністи, піонери, залізничники й телеграфісти, повітроплавці й авіатори, електрики, будівельники, музиканти.
[194] Однострій Української Армії//Республика. – 1919. – 8 цвітня.
[195] *Боберський І.* Щоденник... – С. 190.
[196] XLVI. Розпоряд з 22. цвітня 1919.// Вістник Державного Секретаріяту Військових Справ. – 1919. – Ч. 11. – С. 4.
[197] Там само. – С. 3.
[198] *Петрунняк М.* Спогади УСС-а про начального вождя УГА генерала Михайла Омеляновича-Павленка// Українське козацтво. – 1969. – Ч. 3-4. – С. 26.
[199] *Захарчук-Чугай Р.В.* Українська народна вишивка. Західні області УРСР. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 94-95, 67.
[200] На наш погляд, тексті опису допущено помилку – має бути не 15 мм, а 14 мм, оскільки ширина пружка з урахуванням випушки підкладки 3 мм завширшки повинна була складати 20 мм. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк.24.
[201] Підхорунжими називалися старші десятники – кандидати у старшини.
[202] *Боберський І.* Щоденник... – С. 228-229.
[203] Історія українського війська. – Львів, 1936. – С. 533.
[204] *Музычук С., Марчук Н.* Батальон "Roland"// Однострій. – 2002. – № 7. – С. 41.
[205] *Littlejohn D.* Foreign Legions of the Third Reich: in 4 vol. – Vol. 4. – San Jose, 1987. – P.33; *Дробязко С.И.* Вторая мировая война 1939-1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. – Москва, 2000. – С. 28-29.
[206] *Музичук С.* Однострій та символіка Української Повстанської Армії// Армія безсмертних. Повстанські світлини. – Львів, 2002. – С.141,147, 148; *Музичук С., Марчук І.* Українська Повстанча Армія. – Рівне, 2006. – С.29-30.
[207] *Summer I.* The French Army 1914-18. – Botley, Oxford: Osprey Publishing, 1995. – P. 17.
[208] *Fosten D., Marrion R.* The British Army 1914-18. – Botley, Oxford: Osprey Publishing, 1993. – P.28.
[209] *Viotti A.* L'uniforme grigio-verde (1909-1918). – Roma,1994. – P.190-192.
[210] Військові однострої//Народ. – 1919. – 6 мая.
[211] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк.76.
[212] Організаційно-координаційний центр Українського Легіону. Українська Бойова Управа займалася в основному пропагандистською, видавничою і доброчинною діяльністю.
[213] *Проць І.* "Віденський фронт" (Причинок до історії української військової еміграції.)// Український скиталець. – 1922. – Ч.21. – С. 32-35.
[214] *Чмир М.* Символіка нарукавних знаків збройних сил ЗУНР-ЗОУНР 1918-1919 рр.// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 11. – У двох част. – Част.1. – К., 2004. – С. 317-319.
[215] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 60 зв.
[216] *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918-1920). – Частина II. – Львів, 1929. – С. 115.
[217] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98. Незасвідчена копія.
[218] Там само. – Спр. 3. – Арк. 63.
[219] Там само. – Оп. 3. – Спр. 26. – Арк. 58. Незасвідчена копія.
[220] Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 176.
[221] *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918-1920). – Частина II. – Львів, 1929. – С. 115.
[222] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 88.
[223] Там само. – Арк. 89-90. Незасвідчена копія.
[224] Там само. – Спр. 3. – Арк.63.
[225] Див. фото: *Тинченко Я.* Армии Украины 1917-1920 гг. – Москва, 2002. – С. 96.
[226] Так у тексті.
[227] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк.191.

[228] LXI Розпоряд з дня 21.червня 1919.// Вістник Українського Війська. – 1919. – Ч.17. – С. 1.
[229] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 28. – Арк.15.
[230] Там само. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.167. Відповідно до Наказу Військам від 25 червня 1919 р. ч. 68 корпуси повинні були негайно організувати "рухомі Вишколи для обучених", в яких належало збирати для короткої повторної підготовки мобілізованих та добровольців. В запіллі передбачалося організувати Армійський Вишкіл для ненавчених, що мав завданням "постачання людьми всеї Армії" (ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк.21).
[231] Те, що артилерії був присвоєний не просто червоний, а вишнево-червоний колір, на наш погляд, несуттєво.
[232] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 36.
[233] Там само. – Арк. 35 зв.
[234] Там само. – Арк. 9.
[235] Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк.78.
[236] Там само. – Спр. 134. – Арк.2 зв.
[237] Там само. – Спр. 57. – Арк.126.
[238] Там само. – Спр. 1. – Арк.191.
[239] Там само. – Арк.191-191зв.
[240] *Бородієвич Е.* В чотирокутнику смерти. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні. – Львів, 1921. – С. 8.
[241] Там само. – С. 1.
[242] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк.13-13 зв.
[243] Там само. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк.8.
[244] Там само. – Арк.8.
[245] Там само. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк.17.
[246] Там само. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк.158.
[247] Там само. – Арк.233.
[248] Там само. – Арк.159.
[249] Там само. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк.43.
[250] Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк.312.
[251] Там само. – Спр. 4. – Арк.25 зв.
[252] Там само. – Арк.25-25 зв.
[253] *Мигович П.* При VII-ій Бригаді УГА// Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 7-8. – С. 6.
[254] Відповідно до Наказу Військам від 27 серпня 1919 р. ч. 128, до Генеральної Булави Галицької Армії входили всі старшини, які в колишній австрійській або російській армії належали до Генерального штабу, а також всі старшини "яких виразно іменовано старшинами Генеральної Булави Галицької Армії". Старшинами, "приділеними до Генеральної Булави" вважалися всі старшини "які в австрійській армії укінчили курс аспірантів на Воєнну Академію" (ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк.15.).
[255] ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 451.
[256] *Фостен Д.* Германская армия. 1914-1918. – М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Издательство Астрель", 2003. – С. 38-39.
[257] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 58.
[258] *Judex M.* Uniformen, distinctions- und sonstige abzeichen... – S.4.
[259] *Лепкий Л.* Про однострій нашої Армії//Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 140.
[260] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк.172.
[261] Там само. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 32. – Арк.9.
[262] Там само. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк.237.
[263] Там само. – Арк.237 зв.
[264] Там само. – Спр. 1. – Арк.219; Ф.2188. – Оп. 2. – Спр. 55. – Арк. 152 зв.
[265] Добрармія, Галиційское командованіи и Петлюра// Вечерние огни. – 1919. – 30 августа (12 сентября).
[266] Чорносотенним клеветникам у відповідь// Козацький голос. – 1919. – 20 вересня.
[267] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк.13.
[268] Там само. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк.216 зв.
[269] Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк.12.
[270] Там само. – Арк.12.
[271] Там само. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк.55.
[272] *Бородієвич Е.* В чотирокутнику смерти... – С.27.
[273] Там само. – С.44.
[274] Дешик Начальної Команди... – С. 120.
[275] *Др. Г.С.* Перші дні з більшевиками (Зі споминів)// Календар Червоної Калини на 1922 рік. – Жовква, 1922. – С. 63.
[276] До Галицьких Стрільців і Старшин// Червоний Стрілець. – 1920. – 6 січня.
[277] *Байдак І.* Наступ на Винницю в квітні 1920 р.//Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 6. – С. 12.
[278] Наказ Ч.У.Г.А.//Червоний Стрілець. – 1920. – 29 січня.
[279] Дешик Начальної Команди... – С. 204.
[280] *Бородієвич Е.* В чотирокутнику смерти... – С. 62.
[281] Угольний камінь// Червоний Стрілець. – 1920. – 20 лютого.
[282] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк.13.
[283] *Др. Г.С.* Перші дні з більшевиками... – С. 62-63.
[284] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк.47.
[285] Там само. – Спр. 38. – Арк.32.
[286] *Мигович П.* При І-ій Бригаді Червоних Українських Січових Стрільців//Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч.10. – С. 11.
[287] *Цьокан І.* УГА між Добрармією і Червоною Армією// Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр. (матеріяли до історії). – Т.2. – Вінніпег, 1960. – С. 213.
[288] Там само. – С. 213.
[289] *Др. Г.С.* Перші дні з більшевиками... – С. 63.
[290] Там само. – С. 63.
[291] *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918-1920). – Частина IV. – Львів, 1929. – С. 146.
[292] *Др. Г.С.* Перші дні з більшевиками... – С. 64.
[293] Дешик Начальної Команди... – С. 230; Див. також: *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918-1920). – Частина IV. – Львів, 1929. – С. 146-147.
[294] *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918-1920). – Частина IV. – Львів, 1929. – С. 149.
[295] Виїзд НКЧУГА. до місця постою наших бригад//Червоний Стрілець. – 1920. – 25 марта.
[296] Цит. за: *Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької Армії... – С. 171.
[297] *Бородієвич Е.* В чотирокутнику смерти... – С.65.
[298] З листу одного Червоного Стрільця//Червоний Стрілець. – 1920. – 11 квітня.
[299] *Бородієвич Е.* В чотирокутнику смерти... – С.66.
[300] Цит. за: *Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької Армії... – С. 47.
[301] *Алиськевич М.* Пів року під більшовиками// Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч.9. – С. 22.
[302] З життя Червоного Стрлецтва//Червоний Стрілець. – 1920. – 29 квітня.
[303] *Тинченко Я.* Армии Украины... – С. 124.
[304] *Іуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України. – Нью-Йорк, Ванкувер, 1973. – С. 109-110.
[305] *Климкевич Р.О.* Відзначення УГА// Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр. (матеріяли до історії). – Т.2. – Вінніпег, 1960. – С. 261-262.

[306] Українські Січові Стрільці: альбом. – Монреаль, 1955. – С. 191.
[307] Див. наприклад: ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.
[308] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 4. – Спр. 33. – Арк. 15.
[309] Там само. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 140.
[310] Там само. – Спр. 7. – Арк. 86.
[311] Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню дня 13 падолиста 1918 р. // Західно-Українська народна республіка 1918-1923. Документи і матеріали. – Т.2. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – С. 6.
[312] Статутъ Императорскаго Военнаго Ордена Святаго Великомученика и Побѣдоносца Георгія, принадлежащаго къ сему Ордену Георгіевскаго Креста и причисляемыхъ къ тому же Ордену Георгіевскаго Оружія и Георгіевской Медали. Изданіе 4-е, дополн. по 15 іюля 1915 г. – Петроградъ, 1915. – С. 44.
[313] Там само. – С. 63. Під Георгіївською Зброєю розумілися шпаги, шаблі, палаши й кортики існуючих зразків, але з позолоченими ефесами з написом "за храбрость" та зменшеним зображенням хреста ордена Св.Георгія, з лавровими прикрасами на кільцях і наконечниках піхов та темляком на Георгіївській стрічці.
[314] Там само. – С. 80.
[315] *Варлаамов Д.* На развалинах империи// Кавалерь. – 2001. – № 3. – С. 53-54, 66-69; *Кирилин А.* Лавровая ветвь на Георгиевской ленте// Цейхгауз. – 1998. – № 7. – С. 19-21.
[316] ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 24.
[317] Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 39.
[318] *Боберський І.* Щоденник... – С.121.
[319] Там само. – С.132.
[320] Там само. – С.135.
[321] Там само. – С.142.
[322] Там само. – С.157.
[323] Там само. – С.161.
[324] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 21, 23; Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 75; Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 92.
[325] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 184.
[326] Там само. – Спр. 35. – Арк. 92.
[327] Там само. – Спр. 34. – Арк. 77.
[328] Там само. – Спр. 35. – Арк. 97.
[329] Військовим Хрестом Карла нагороджувалися всі фронтовики без огляду на степень, які прослужили не менше трьох місяців у фронтових формуваннях, нижчих за бригаду. (Див.: *Килинкевич Г.* Карлов Военный Крест//Фалеристика. – 2002. – № 2 (15). – С. 20-21).
[330] *Боберський І.* Щоденник... – С.188-189.
[331] Там само. – С.198.
[332] Там само. – С. 203-205.
[333] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 7.
[334] *Чмир М.В.* Військові нагороди в Західноукраїнській Народній Республіці (1918-1919 рр.)// Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С.52.
[335] Українські січові стрільці, 1914-1920. – Львів, 1935. – С. 144. *Боберський І.* Щоденник... – С. 135.
[336] *Яворський З.* Українські військові відзначення // Вісті Братства колишніх Вояків 1 УД УНА . – 1955. – Ч. 1-2(51-52) – С. 25.
[337] *Битинський М.* Українські військові відзначення // Вісті комбатанта. – 1968. – Ч. 3 – С. 44-45.
[338] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 7.
[339] Ieskб stбtni a vojenskб symbolika=Czech state and military symbols. – Praha,1996. – S.23.
[340] Посада, аналогічна начальнику управління особового складу.
[341] *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918-1920). – Частина II. – Львів, 1929. – С. 126.
[342] З Державн. Секретаріяту//Народ. – 1919. – 30 квітня.
[343] *Шухевич С.* Спомини... – С. 126.
[344] Там само. – С. 126.
[345] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр.57. – Арк. 19.
[346] Там само. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк.. 15.
[347] Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк.180.
[348] *Шухевич С.* Спомини... – Частина III. – Львів, 1929. – С. 27.
[349] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр.5. – Арк. 15.
[350] *Шухевич С.* Спомини... – Частина III. – Львів, 1929. – С. 29.
[351] ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр.55. – Арк. 245.
[352] Військовий вісник. – 1928. – ч.5.
[353] *Мельник О., Пахолко С.* Невідомі сторінки творення пропам'ятної відзнаки Української Галицької Армії.// Нумізматика і фалеристика. – 2006. – № 4. – С.18.
[354] *Яворський З.* Українські військові відзначення... – С.25.
[355] *Мельник О., Пахолко С.* Невідомі сторінки... – С.18.
[356] Там само.
[357] *Чмир М.В.* Військові нагороди... – С.53.
[358] *Семотюк Я.* Українські військові нагороди. – Торонто, 2004. – С. 16.
[359] Там само. – С.13.
[360] *Яворський З.* Українські військові відзначення... – С.25.
[361] *Семотюк Я.* Українські військові нагороди... – С.38.
[362] *Стечишин М.* Українські комбатантські організації // Вісті Братства колишніх Вояків 1 УД УНА . – 1960. – Ч. 100. – С.105.
[363] Українська Стрілецька Громада в Канаді, 1928-1938. – Саскатун, 1939. – С.7.
[364] *Стечишин М.* Українські комбатантські організації // Вісті Братства колишніх Вояків 1 УД УНА . – 1960. – Ч. 101. – С.8.
[365] *Манзуренко В.* Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки.// Військово-історичний альманах. – 2004. – № 2(9). – С.130-135.

Summary

Galicia (*Halychyna* in Ukrainian) is a name of Ukrainian lands, situated North of Carpathian Mountains in the basins of rivers Dnister, Western Bug and Sian.

Galicia had been part of Austria-Hungary since 1772. The defeat of the Central Powers in 1918 led to the break up of that Empire, however, and on the 1st November 1918 Ukrainian National Council in Galicia formed the *Zakhidno-Ukrainska Narodnia Republyka* or ZUNR (Western Ukrainian People's Republic). Two month later – on 22nd January 1919 – ZUNR was united with *Ukrainska Narodnia Republika* or UNR (Ukrainian People's Republic; created in ex-Russian Empire part of Ukrainian lands) and officially become its *Zakhidna Oblast* (Western District) UNR or ZO UNR. In fact this union was pretty much only on paper, so two states (and two armies) continued to exist side by side.

The Polish population of Galicia immediately rebelled and called for help from the newly-created Polish government in Warsaw. As Galicia had been Polish territory before it became part of Austria, Poles claimed the province again and sent troops to help their fellows.

The ZUNR's army was known as the *Halytska Armiia* or HA (Galician Army), and from November 1919 – as *Ukrainska Halytska Armiia* or UHA (Ukrainian Galician Army). Its nucleus was provided by the Ukrainians from various Austro-Hungarian units, including Regiment of Ukrainian *Sich* Rifles (the only Ukrainian national unit in the Austro-Hungarian army during WW I). There were also a number of detachments formed from local peasants. The basic unit was the battalion-sized *kurin'*, two to five of which formed a Group, though there was little uniformity of either organization or equipment in practice.

Universal conscription was decreed in November 1918, and a territorial organization adopted (the three military districts were Lviv, Ternopil and Stanyslaviv). The new army was organized along Austro-Hungarian lines, though there serious attempts to modify old structures. There was a shortage of officers (especially Staff) and the ex-Russian UNR Army had to provide two of the Army's commanders. There were also many non-Ukrainian officers from Austro-Hungarian army, who served in HA. In December 1918 the Groups were placed under a central command, and in February 1919 they began to be combined into three Corps. Each had four brigades (formed in January 1919; each had two to five battalions (though one brigade (8th) had as many, as 19 battalions, and one brigade (1st USS) had 2 regiments of 3 battalions), an artillery regiment (2-6 batteries of 2-6 guns each), a cavalry detachment and an engineer unit plus service units. The battalion usually had four rifle companies and a MG company. The artillery arm was relatively powerful, being equipped with Austrian and Russian field guns and howitzers. There were also few mountain and trench guns. On the other hand, cavalry and technical troops were weak.

The 1st Corps had the 5th Sokal, 6th Rava Ruska, 9th Ternopil and 10th Yaniv Brigades; the 2nd Corps had the 1st Ukrainian *Sich* Rifles, 2nd Kolomyia, 3rd Berezhany and 4th Zolochiv Brigades; the 3rd Corps the 7th Stryi (later Lviv), 8th Sambir, 11th Stryi, and 1st Mountain Brigades. In April 1919 the 2nd Corps brigades were reorganized into two regiments of three battalions each, and in June new 4th and 5th Corps and many new brigades were organized, though these were quickly disbanded again because of a shortage of manpower (only 18th and 21st brigades existed for some time).

The main battles were for possession of Lviv and the other towns. The more urbanized Poles managed to hold on to these, and in May 1919 the attack of Haller's French-equipped so called «Blue Army» finally broke Ukrainian front. HA counterattacked the Poles in June (so called «Chortkiv offensive»), but they recovered in July and forced Ukrainian army out of Galicia and into UNR territory. The HA's Mountain Brigade had already been cut off by the Haller offensive and forced to retreat into Czechoslovakia.

Meanwhile, the main body of the HA crossed into the ex-Russian Ukraine and joined the UNR forces there. However, soon HA found itself fighting both Red and White Russian forces, while very short of supplies and terribly affected by the typhus epidemic of the Autumn of 1919. So Galicians went over to Denikin's forces in November 1919 (the White Russians had no claim on Galicia). Unfortunately Denikin's Whites were in full retreat by this period and can be of no help, so UHA had to change sides once again and in January 1920 it went over to the Reds.

In March 1920 this «Red UHA» was reorganized to form three brigades (each of three regiments of three battalions each, one artillery regiment, one heavy artillery battery and one cavalry regiment). The old 2nd Corps became the 1st Red Ukrainian *Sich* Rifles Brigade, the 1st Corps – the 2nd Brigade and the 3rd Corps – the 3rd Brigade. These formations formed part of the Red army which confronted the joint Polish-Ukrainian forces at the start of the latter's Ukraine campaign in April 1920. The 2nd and 3rd Brigades promptly changed sides again

while the 1st Brigade surrendered after being surrounded.

Soldiers of the early ZUNR forces wore a mixture of Austro-Hungarian uniforms and civilian dress, supplemented with blue-yellow national ribbons and breast badges with St. Michael and Galician Lion (often worn as a cap badge). To distinguish themselves from the enemy HA forces often used white headbands. There were severe shortages of uniform and equipment. Supplies of ex-Russian uniform items from UNR helped to partially solve the problem, but often led to creation of «multiform» of uniform pieces from different counties.

For a long time military leadership of ZUNR paid little attention to the question of new uniform and insignia, so there were several local attempts to solve this question somehow.

Only at the end of the January 1919 there was a decision to create new uniform and insignia, and the whole process took almost three months.

Uniform and insignia were promulgated by the Decree No 46 (*Rozporiad XLVI*) of the War Ministry from 22nd April 1919. Originally it included the *Mazepynka kappi* with arm-of-service piping. The tunic had visible buttons and four patch pockets and was worn with breeches and either field boots, leather gaiters or puttees. Winter dress was double-breasted greatcoat with arm-of-service colour patches.

New insignia were designed quite unlike Austro-Hungarian ones. They took the form of horizontal cuff stripes (though old Austrian rank insignia were worn – both before and after the promulgation of the decree). A *Generalny Sotnyk* (General) had a broad band of silver lace ending in a gold rosette flanked by gold crossed maces, plus two narrower and slightly shorter flanking stripes; *Generalny Poruchnyk* (Lieutenant General) one such stripe below the broad band; *Generalny Chetar* (Major General) the broad band only; *Polkovnyk* (Colonel) three medium plaited gold bands ending in rosettes; *Pidpolkovnyk* (Lieutenant Colonel) two such bands; *Otaman* (Major) one; *Sotnyk* (Captain) three flat gold lace bands ending in rosettes; *Poruchnyk* (1st Lieutenant) two; *Chetar* (2nd Lieutenant) one; and *Khorunzhyi* (Ensign) a very narrow green one. A *Bulavnyi Desiatnyk* (Sergeant Major) had one broad and one narrow band of silver lace, pointed at the forward end but without rosettes; *Starshyi Desiatnyk* (Staff Sergeant) and *Pidkhorunzhyi* (Officer candidate) one broad band; *Desiatnyk* (Sergeant) three narrow bands; *Vistun* (Corporal) two; and *Starshyi Strilets* (1st Class Private) one. A *Strilets* (Private) wore no insignia.

The *zubchatka* or collar patch had a distinctive zig-zag edging and varied according to rank and branch. Generals had a silver *zubchatka* on a rectangular gold base, field officers one in arm-of-service colour on the same base, junior officers an arm-of-service colour one edged with gold lace, and NCOs and men a plain one.

Arm-of-service colours were: General Staff, Artillery Staff, Engineering Staff crimson velvet; Infantry dark blue; Cavalry yellow; Artillery cherry red; Technical troops (including Aviation) ash grey; Train dark green; Doctors, Hospital attendants black; Engineer officers, Fortress officers dark yellow; Veterinary "coffee"; Chaplains violet; Legal officers "steel"; Supply officers bordeaux-red velvet; Finance officers light green; Food officers light blue; Military officials light bronze.

Specialist badges in the form of initials, such as «Cc» (=Ss – means *skorostrilets* or machine gunner) were to be worn over the left elbow, but few actually wore them.

During the Chortkiv offensive there were orders to ensure, that HA will wear new insignia, and simplified versions of insignia were established as temporary solution. At the same time uniform problem remained mostly unsolved and special unit insignia were introduced to distinguish soldiers of various units as well as use of white headbands was officially re-established (this order will be repeated again in August).

After HA crossed into the ex-Russian Ukraine they tried to keep existing uniform as much, as possible, though some changes were made by *Rozporiad LXXIV* from 18th August 1919. For example, *Mazepynka kappi* was replaced by round peaked cap with an arm-of-service colour band, some new insignia were introduced and some arm-of-service colours were changed.

During the short-lived alliance with White Russian forces there were no changes in UHA uniform, but creations of the «Red UHA» led to radical «sovetization» of uniform and insignia. Attempts to unite Soviet and Ukrainian symbols (like red ribbon under Ukrainian cockade with Trident) were crushed and according to the orders from 28 February and 2 March 1920 only Soviet badges had to be worn. Rank insignia were abolished. This led to widespread discontent and was among the reasons, why ChUHA changed sides during Polish-Ukrainian offensive in 1920.

This short description dispels a myth that HA was unique among other Ukrainian formations of that period in wearing uniforms strictly to the regulation. Both photos and documents clearly state, that HA was certainly not better, than other Ukrainian formations.

45

Перелік умовних скорочень

ДСВС – Державний Секретаріат Військових Справ
ЗОУНР – Західна Область Української Народної Республіки
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
МУНО – Молодь Українського Національного Обєднання
НКВП – Начальна Команда Військ Польських
НКГА – Начальна Команда Галицької Армії
НКУВ – Начальна Команда Українського Війська
ОДВУ – Організація Державного Відродження України
ПВВ – Пропам'ятна Воєнна Відзнака
СУС – Союз Українських Старшин
УГА – Українська Галицька Армія
УНО – Українське Національне Обєднання
УНР – Українська Народна Республіка
УСГ – Українська Стрілецька Громада
УСС – Українські Січові Стрільці
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЧУГА – Червона Українська Галицька Армія
ШГО – Штаб Головного Отамана
ШДА – Штаб Дієвої Армії

Науково-популярне видання
Бібліотека журналу «Однострій»
Серія «Українські військові формування XX століття.
Організація, уніформа, символіка».

**Микола Чмир, Євген Пінак,
Сергій Музичук
Галицька Армія, 1918-1920**

Редактор *Сергій Музичук*
Художник *Богдан Піргач*
Комп'ютерний дизайн *Наталя Манзуренко*
Верстка *Сергій Музичук*
Підписано до друку 15.01.2008 р.
Формат 64x90/4
Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 8
Гарнітура Таймс
Наклад 300 прим.

Видавець Олег Зень
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до ДР:
серія РВ № 26 від 6 квітня 2004р.
33022, м. Рівне, пр. Кн. Романа 9/24; тел: (0362)24-45-09

Віддруковано з готових фотоформ
СПД Нестеров С.Б.
33022, м. Рівне, вул. Соборна 3/28
e-mail: clg@rivne.com

Редакцією військово - історичного журналу «Однострій» розпочато видання книг у серії *«Українські військові формування XX століття. Організація, уніформа, символіка»*. Серія розповідатиме про історію створення, структуру, уніформу, відзнаки, нагороди та прапори національних військових та парамілітарних формувань українців періоду Визвольних Змагань (1918-1920) та Другої світової війни (1939-1945).

Книги розраховані на фахівців-істориків, працівників музеїв, театру та кіно, членів військово-історичних клубів, колекціонерів та всіх, хто цікавиться українською військовою історією.

Вийшли друком книги:

- Українська Повстанча Армія (2006)
- Галицька Армія (2008)

Готуються до друку випуски:

- Легіон УСС, 1914-1918
- Карпатська Січ, 1938-1939
- Дружини Українських Націоналістів, 1941-1943
- Українська порядкова поліція. 1939-1944
- Дивізія «Галичина», 1943-1945

Виданням книги «Рейд УПА в Румунію 1949 р.» розпочато нову серію *«Українські військові формування XX століття. Події, персоналії, документи»*.

Будемо щиро вдячні кожному, хто зможе підтримати матеріально наступні видання серії, посприяти надходженню цікавих архівних матеріалів, фото та документів, і, таким чином, прислужитися до розкриття багатьох "білих плям" нашої вітчизняної історії.

Просимо звертатися на ім'я координатора серії Сергія Музичука за тел. +38-066-780-22-15
e-mail: odnostriy@ukr.net

Чмир Микола Васильович

Заступник начальника відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України.

Народився у 1979 р. у м. Новгород-Сіверський Чернігівської області. У 2001 р. закінчив історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 2006 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук "Символіка збройних сил України 1917-1920 рр.". Державний службовець 8 рангу. Член Українського геральдичного товариства. Автор низки наукових та науково-популярних праць, присвячених символіці, формі одягу та знакам розрізнення збройних сил українських державних утворень 1917-1920 рр.

Пінак Євген Романович

Дослідник військової історії.

Народився у 1977 р. у м. Києві. У 1999 р. закінчив юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Працює юристом. Хоббі – військова історія України, Середземноморських країн та Далекого Сходу. Співавтор надрукованої у Великобританії книги «Ukrainian Armies 1914-55».

Музичук Сергій Миколайович

Головний редактор військово-історичного журналу "Однострій".

Народився у 1966 р. у м. Рівне. У 1992 р. закінчив Тернопільський державний медичний інститут. На протязі багатьох років займається дослідженнями питань уніформології. Предметом особливого наукового інтересу є українська уніформа та військова символіка XX століття.

У 1998 р. заснував військово-історичний журнал "Однострій". Автор низки науково - популярних статей з історії українських військових формувань та їх уніформи. Співавтор книги "Українська Повстанча Армія". Полковник УВК. Нагороджений Орденом "Хрест Українського Козацтва".

М.Чмир, Є.Пінак, С.Музичук

Галицька Армія, 1918-1920

Книгу присвячено одному з найбільш боєздатних українських військових формувань першої половини XX ст. – збройним силам Західно-Української Народної Республіки. Автори висвітлюють бойовий шлях Галицької Армії, її організацію, окремі роди військ та служби. Особливу увагу приділено формі одягу та знакам розрізнення військовиків. Вперше на основі широкого кола джерел докладно розглянуто історію створення й розвитку однострою та знаків розрізнення Галицької Армії в контексті її участі у Визвольних змаганнях. Видання проілюстровано великою кількістю фотографій, частина з яких досі не публікувалася, кольоровими ілюстраціями, унікальними архівними документами.

Книга розрахована на фахівців-істориків, працівників музеїв, театру та кіно, членів військово-історичних клубів, колекціонерів та всіх, хто цікавиться історією, уніформою та знаками розрізнення збройних сил українських державних утворень 1917-20 рр.

ISBN 978-966-2096-19-4

БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ "ОДНОСТРІЙ"